

**HIKI FAKAMO'ONI 'AE
FOUNGA TAUHI 'O E KAU
PUKE POPULA 'E HE KAU
'OFISA MALU'I 'I TONGA**

**Kulupu Ngaue 'a e Community Para-legal
ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangata**

Mē 2007

**HIKI FAKAMO'ONI 'AE FOUNGA TAUHI 'O E KAU
PUKE POPULA 'E HE KAU 'OFISA MALU'I 'I TONGA**

**Kulupu Ngaue 'a e Community Para-legal
ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangata**

Betty Blake

Emily 'Esau

'Ofakilevuka Guttenbeil-Likiliki

Vanessa Heleta

Lisia Hifo

Kafo'ou 'Isitolo-'Amato

Latu Koloamatangi

Rev. Tevita Koloamatangi

Vanessa Lolohea

AnnMarie Mokofisi

Timi Ngalufo'ou Naeata

Lineni Talanoatau

Meleane Tonga

Rev. Simote Vea

Valeti Vea

TALATEU

Ko kinautolu na'a nau fa'u 'a e lipooti ni ko e kau poupou ki hono malu'i 'a e totonu 'a e tangata ma'ae kakai Tonga, 'o kau ai pe mo kinautolu 'oku tukuaki'i na'a nau fakahoko ha hia. Ko e fauniteni eni hotau sosaieti 'i he malumalu 'o e Konisitutone, Lao 'o Tonga mo e ngaahi ngafa fakalao fakavaha'a pule'anga 'o Tonga.

'Oku teuteu'i 'e he Kulupu Ngaue 'a e Community Para-legal ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangata ha ngaahi lipooti fekau'aki mo ha ngaahi 'isiu kau ki he totonu 'a e tangata na'e mapuna hake 'i he moveuveu fakasivile na'e hoko 'i Nuku'alofa 'i he 'aho Tu'apulelulu 16 Novema 2006. Ko e fuofua lipooti eni 'i he ngaahi lipooti ko ia.

'Oku lekooti 'i he lipooti ko eni 'a hono ngaohi kovia 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula 'e he ni'ihiki mei he Potungae Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga.

Ko e fakamamahi mo e ngaahi ngaohi kovia kehe 'oku 'ikai taau mo e tangata pea tukuhiho honau ngeia pe tautea, 'oku tapui kotoa ia 'i he taimi kotoa 'i he ngaahi tukunga kotoa 'i he malumalu 'o e lao fakavaha'a pule'anga.

'Oku 'ikai ngata 'i hono fiema'u eni 'i he malumalu 'o e lao fakavaha'apule'anga ki he konivesio 'a e totonu 'a e tangata, 'a ia 'oku memipa ai 'a Tonga, ka 'oku toe memipa foki 'a Tonga 'i he komiuniti fakavaha'apule'anga pea 'oku ha'i ai ia ki he tu'utu'uni 'o e lao tukufakaholo fakavaha'apule'anga, 'a ia 'oku ne fakatokanga'i 'a e fakataputapu 'o e fakamamahi ngaohi kovia, 'o ha'i kotoa ki ai 'a e ngaahi pule'anga 'o tatau ai pee pe 'oku nau kaunga ki he talite 'oku haa ai 'a e fakataputapu pe 'ikai.

Ko e fakataputapu ko ia ko e koloa mahu'inga 'oku hoko ko e fauniteni 'o ha sosaieti temokalati pea 'oku ta'emauea mo kaanokato hono anga 'i he 'uhinga 'e 'ikai tali hano fakalao'i ha ki'i mavahe mei ai 'o a'u ai pee ki he taimi 'o e tau pe ko ha taimi fakatu'upakee 'oku tu'ulavea ngofua ai ha fonua.

Kuopau ke tu'u malohi fakataha 'a e pule'anga mo e kakai 'o Tonga ke malu'i 'a e ngaahi maka koloa fakamolale 'o e sosaieti pea faka'apa'apa'i 'a e ngeia kanoloto 'o e fa'ahinga 'o e tangata – neongo ai pee ha'atau ongo'i 'ita feefee, loto ke sauni pe mamahi 'i he kakai kuo tukuaki'i ki he maumau 'o e 'aho 16 Novema.

'Oku poupou malohi 'a e Community Para-legal Taskforce ki he Pule'anga Tonga 'i he'ene ngaue ke toe langa fo'ou hake 'a Nuku'alofa 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e lao, pea 'oku nau faka'amu, ke hoko 'a e ngaahi me'a ko eni kuo fakae'a hake 'e he lipooti ko ha kamata'anga ia ha no fokotu'utu'u ha ngaahi kaveinga ngaue ke teke ai pe ki mu'a 'a e totonu fakafu'ituitui 'a e kakai kuo fakahu o puke 'e he kau 'ofisa malu'i 'o Tonga.

FAKAMATALA NOUNOU

'Oku hiki 'i he lipooti ko eni 'a hono ngaahi kovia 'o e ni'ihii na'e puke pea/pe tauhi fakalao 'e he ni'ihii mei he Potungae Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga talu mei he moveuveu fakasivile 'i Nuku'alofa Tonga 'i he 'aho 16 Novema 2006, 'o ngaue'aki hono fakakakato 'a e ngaahi faka'eke'eke kuo fokotu'utu'u pau 'o e kakai 'e toko 84 na'e tauhi fakalao mo popula. 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e ngaahi faka'eke'eke ko eni, ko e ni'ihii tokosi'i to'oto'o holo ko eni na'e fakafuofua ko e peseti 'e 10% ia 'o e kotoa 'a e kakai na'e 'osi puke pea mo tauhi fakalao talu mei he 'aho 16 Novema 2006. Na'e tanaki foki mo ha 'u taa mo e ngaahi lekooti fakafalemahaki ke poupu ki he ngaahi tukuaki'i.

Na'e fakahoko foki ha 'analaiso fakasatisitika ke fua tatau 'a e lahi 'o e ngaahi kovia na'e fai pea ko e ni'ihii eni 'o e ola:

- Peseti 'e 41% 'o e kakai na'e puke na'a nau pehee na'e fakamamahi'i fakafisikale kinautolu lolotonga hono puke kinautolu 'e he kau 'ofisa. Kotoa 'a e ni'ihii ko ia, na'e nau lavelavea 'i he 'ulu, mata 'o kau ai 'a e mamulumulu, pupula, motu 'a e nifo, hui pea mo e maumau ki he mata.
- Peseti 'e 30% 'o e kakai na'e puke na'a nau pehee, na'e faka'eke'eke kinautolu 'e he kau 'ofisa malu'i 'aki 'a e taa pea/ pe fakamana ke taa mo e fakailifia 'i he 'uhinga ke ma'u ha fakamatala pea/ pe vetehia ki mu'a pea nau toki a'u ki 'api polisi.
- Peseti 'e 53% 'o e kakai na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi na'a nau pehee, na'e ta kinautolu pea/pe fakamana'i 'e taa pea mo fakailifia'i 'i he 'uhinga ke ma'u ha fakamatala pea/pe vetehia lolotonga hono faka'eke'eke 'e he kau polisi.
- Kotoa 'a e kau tauhi fakalao pe popula na'a nau pehee na'e 'i he tukunga fulikinavu 'a e ngaahi loki pilisone 'i he 'Ulu'i 'Api Polisi: fu'u fonu tokolahi 'a e fanga ki'i loki pilisone 'o a'u ki he liunga tolu 'i he tokolahi fe'unga; vela pea 'afu'afu vai lolotonga 'a e 'aho, momoko lolotonga 'a e po'uli pea kanoni'aki 'a e ta'e 'i ai ha mohe'anga 'o iku ma'u ai 'e he niuonia 'a e ni'ihii; 'uli mo palaku 'a e pilisone 'i he tu'u ofi mo e tu'u mama'o ai 'a ia na'e fa'a tupu mei he 'ikai tali ke nau o ki he toleti pea mo e maumau 'a e naunau ki he toleti 'o hoko ai 'a e hake ki tu'a 'a e tu'u ofi mo e tu'u mama'o.
- Peseti 'e 19% 'o e kau tauhi fakalao pe popula na'a nau pehee na'e kii'i honau nima lolotonga 'enau 'i pilisone 'i he ngaahi taimi kehekehe, kamata mei he houa 'e 2 ki he 'aho 'e 10, 'o fa'a iku ia ki he ngaahi lavea fakatupuhoha'a ki he kia'inima mo e uma.
- Tapu ke toe fetu'utaki mo ha taha 'o kau ai 'a e 'ikai tali ke lava sio ki ha famili, fakafongonga lao, pea 'i he taimi lahi kau ai 'a e 'ikai tali ha tokanga fakafaito'o 'a ia na'e lipooti tatau kotoa 'e he kau tauhi fakalalo mo e kau popula.
- Peseti 'e 21% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e puke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi mo faka'eke'eke ai, ko e fanau iiki.

Kuo 'i ai foki mo e tokanga fekau'aki mo e uesia faka'atamai 'i he ngaahi fakalavea mo e tauhi ko eni, mo e ngaahi 'isiu fekau'aki mo e fofongavalea 'a e fakamaau'anga, faka'ilonga'i 'o e kakai na'a nau fai 'a e taa pea mo e ngeia pe faka'apa'apa'ia 'o e ngaahi sitepu pe founa ki he launga.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u 'oku fakahoko atu heni ke tokoni ki hano fokotu'utu'u 'a e founa pau ke fakafetaulaki'i 'aki 'a e ngaahi 'isiu 'oku 'ohake he lipooti ni.

CONTENTS

I KAMATA'ANGA	4
II FOUNGA NGAUE	7
III OLA	9
A Ta Lolotonga e puke	9
B Ta lolotonga hono puke – fononga me'alele.....	17
C Ta mo faka'eke'eke lolotonga e puke	19
D Ta 'i he feitu'u pule'i kau sotia	23
E Founga puke mo e tauhi	25
F Ta lolotonga 'a e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi	29
G Tukunga 'o e Tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi	32
H Tauhi 'o e Kakai Fefine	40
I Ko hono Tauhi 'o e Fanau 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi.....	41
J Tautea 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi	42
K Ko hono ngaue'aki 'a e ki nima he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi	45
L Tauhi Ta'efetu'utaki ki tu'a	49
M Tukunga malava ke ma'u ha faito'o	53
N Uesia faka'atamai 'o e ta mo e tauhi popula	57
O Tolotoloi hono faka'eke'eke mo e tukuange 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula.....	60
P Founga Faka-Fakamaau'anga mo e Fofongavalea.....	61
Q Ta 'o e kakai 'ikai mahalo'i ki ha hia	64
R Faka'ilonga'i e ni'ihina na'a nau fai e taa.....	66
S Founga Launga.....	68
IV TALANGA	70
V FOKOTU'U	73
VI PULUSI FAKAIKIKI	77
VII FAKALAHU	79

I KAMATA'ANGA

'I he 'aho 16 Novema 2006, na'e hoko ai 'a e moveuveu 'o kau ai 'a e maumau'i 'o e koloa, kaiha'a mo e tutu 'i Nuku'alofa, kolomu'a 'o e Pule'anga FakaTu'i 'o Tonga.

'I he 'aho Falaite 17 Novema 2006 na'e le'ohi takai ai 'a loto Nuku'alofa fakatatau ki he *Lao Maaui 'a e Kakai (Tauhi)* [Vahe. 38] mo e *Tu'utu'uni 'o e Lao Fakatu'upakee (Maaui he Feitu'u Fakapule'anga) 2006*, 'a ia na'e paasi 'o foaki ai ki he kau memipa 'o e Potungae Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga ('a ia 'e hokohoko ui heni ko e "kau 'ofisa malu'i", tukukehe ka tuhu'i kehekehe'i atu kinaua) 'a e mafai lahi 'o kau ai 'a e mafai ke puke ha taha 'oku mahamahalo'i 'i ha 'uhinga fe'unga te ne maumau'i 'a e maaui ki he nofo pea ke tauhi ia 'o 'oua toe laka hake 'i he 'aho 'e 7.¹

'I he hili 'a e mahina 'e 3 talu mei he 16 'o Novema 2006, na'e ofi 'i he kakai 'e toko 1,500 'i Tongatapu na'e lipooti kuo puke 'e he kau 'ofisa malu'i. Ko e meimei peseti ia 'e 3% 'o e kakai kotoa 'o Tongatapu.

Ko e tukuaki'i ko ia 'o pehee na'e puke 'a e kakai 'o tauhi pea ngaohi kovia 'e he kau 'ofisa malu'i talu mei he 'aho 16 Novema 2006, kuo 'osi 'ohake ia 'i he taalanga 'a e fonua.

Ko e lipooti ko eni ko e feinga ke tanaki pea mo hiki 'a e ngaahi tukuaki'i ngaohi kovia ko ia pea ke fakahoko ha 'analaiso fakasatisitika ke fuatautau 'a e lahi 'o e me'a kuo tukuaki'i. Ko e ola 'o e lipooti ko eni 'oku makatu'unga 'i he fekumi na'e fai ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula 'e toko 84 'i Nuku'alofa 'i he 'aho 28 Novema 2006 ki he 22 Sanuali 2007. Lolotonga 'a e vaha'a taimi ko eni, 'oku fakafuofua ki he kakai 'e toko 700 na'e puke pea tauhi 'e he kau 'ofisa malu'i.²

'Oku fa'o 'i he Konisitutone 'o Tonga 'a e ngaahi tefito'i malu'i fakalao, 'o kau ai 'a e totonu ke te pole'i 'a e tukunga fakalao hono tauhi kita³, totonu ke 'ata'ataa mei hono fakahoko mai ha tautea fakamalohi⁴, mo e totonu ke 'oua te te fakahalaia'i 'e kita kita.⁵ Ko e ngaahi malu'i ko eni na'e totonu ke foaki ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e faka'eke'eke 'i he lipooti ko eni, 'o kau kotoa ki ai 'a e taimi na'e tauhi ai kinautolu.

¹ *Tu'utu'uni 'i he Mafai ki he ngaahi me'a fakatu'upake (Tauhi 'o e Maaui) 2006.*

² 'I he 'aho 12 'o Sanuali 2007, na'e lipooti ai 'e he Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau, na'e fe'unga mo e toko 678 'a e ni'ihi kuo puke popula mai talu e 'osi 'a e 'aho 16 'o Novema 2006. Na'e lipooti foki 'a e me'a tatau 'e he Matangi Tonga Online "*Faka'ilo 'a e ongo tu'ukimu'a 'Tonga ko e fakatupu kovi pea moe maumau*" (Ma'u ia mei he www.matangitonga.to 'i he 12 'o Sanuali 2007).

³ *Konisitutone 'o Tonga*, kupu 9.

⁴ *Konisitutone 'o Tonga*, kupu 10.

⁵ *Konisitutone 'o Tonga*, kupu 14.

Fakatatau ki he Lao ki he kau Polisi (Vahe 35), ko e Potungaue Polisi Tonga, 'i he malumalu 'o e Minisita Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi, ko ia 'oku ngafa 'aki hono tauhi 'a e lao mo e maau 'i he Pule'anga Tonga. 'I ha hoko ha me'a fakatu'upake fakasivile⁶, pe ko ha tala fakatapatapu fakatatau ki he Lao ki he Maau 'a e Kakai (Vahe 38),⁷ 'e lava leva ke ui 'a e Tau Malu'i Fonua ke tokoni pe poupu ki he mafai fakasivile. Neongo 'oku 'oatu 'e he Tu'utu'uni 'i he Mafai ki he Ngaahi Me'a Fakatu'upakee (Tauhi 'o e Maau) 2006, ki he kau polisi mo e kau sotia 'a e mafai tatau, 'oku 'ikai ke ne liliu 'e ia 'a e fa'unga fakalao ko ia.

Lolotonga 'oku malu'i 'e he *Lao e Kau Polisi (Vahe 35)*⁸ 'a e founga puke 'o e kakai 'e he kau polisi, 'oku 'ikai ala fakahoko ia ki ha puke 'o ha taha 'i he malumalu 'o e *Tu'utu'uni 'i he Mafai ki he Ngaahi Me'a Fakatu'upakee (Tauhi 'o e Maau) 2006*. Ka ko e ngaahi lao tukufakaholo kau ki he puke 'o ha taha 'oku kei tu'u tatau pe ia.

Ko e Founga Ngaue 'a e Pule'anga Fakatahataha ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao)⁹, 'o kau ai 'a e Tefito'i Founga 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he Ngaue'aki 'a e Me'atau 'e he kau 'Ofisa Tauhi Lao, ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Tefito'i Founga ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau)¹⁰ 'a ia kuo tukupa 'e Tonga ke ne tauhi,¹¹ ko e ngaahi lulafua fakavaha'apule'anga ia 'oku fakahoko tatau ki he kau polisi mo e kau sotia.¹² Ko e ngaahi founga ko eni 'oku ne fakahaa 'a e ngafa 'o e kau 'ofisa tauhi lao 'i he'enua fefa'uhi mo e komiunitii.

Ko e Minisita Polisi, Pilisone mo Tamateafi ko ia 'oku 'i ai 'a e ngafa ke ne tokanga'i mo tu'utu'uni ki he kotoa 'o e pilisone mo e kau popula fakatatau ki he Lao Pilisone (Vahe 36)¹³, Tu'utu'uni ki he Ngaahi 'Apipopula (Vahe 36A)¹⁴, pea fakatatau ki he Fakamatala Fakata'u 'a e minisitaa 'i he 2005, 'oku kau ai 'a e Tu'utu'uni Tu'upau 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tauhi 'o e kau Popula,¹⁵ ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Tu'utu'uni Tu'upau)¹⁶.

⁶ *Lao ki he Kau Tau Malu'i 'a Tonga 1992*, kupu 7(1)

⁷ *Lao ki he Kau Tau Malu'i 'a Tonga 1992*, kupu 6(1)

⁸ *Lao e Kau Polisi* [Vahe 35] kupu 22

⁹ Ko e Founga Ngaue 'a e Pule'anga Fakatahataha ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao) a' ia na'e tali 'i he tu'utu'uni 'a e General Assembly fika 34/169 'o e 'aho 17 'o Tisema 1979

¹⁰ Ko e Tefito'i Founga 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he Ngaue'aki 'a e Me'atau 'e he kau 'Ofisa Tauhi Lao, ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Tefito'i Founga ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau) pea moe founga hono tauhi 'o e kau fai hia, Havana, Cuba, 27 'o 'Akosi 1990.

¹¹ Ko e tohi fehu'i ma'ae ngaahi fonua mempia ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he founga ngaue 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono ngaue'aki'o e me'atau 'e he kau 'ofisa tauhi lao, 'a ia na'e 'osi fakahu atu 'e Pule'anga 'o Tonga 'enua ngaahi tali ki he tafa'aki ko ia 'o e Ta'ofi 'o e Hia pea mo e tafa'aki Fakamaau Hia 'o e Pule'anga Fakatahataha. Ko e tohi fehu'i ko 'eni na'e fakatatau ia ki he tu'utu'uni fika 1993/34 'a e fakataha faka'ekonomika pea mo faka sosiale.

¹² Fakatatau ki he Kupu 1 'o e ko e Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, ko e fo'i lea ko ia ko e "kau 'ofisa ngaue/fakamalohi'i 'o e lao " – 'oku kau atu ki ai 'a e kau 'ofisa lao fakanofa pea mo filii, 'a ia 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi mafia 'o e kau polisi 'o tautautefito 'eni ki he mafai ke puke pea moe mafai ke ta'ofi. 'I he taimi ko is 'oku ngaue'aki ai 'a e mafia 'o e kau polisi 'e he kau fakakautau , pe 'oku nau teunga pe 'ikai, pe ko e kau malu'i Fonua 'a e pule'anga, 'oku nau kau kotoa kinautolu ia ki he 'uhing ako ia 'o e "kau 'ofisa lao"

¹³ Lao 'o 'Api Popula [Vahe 36] kupu 3.

¹⁴ *Tu'utu'uni 'o 'Api Popula* [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 1 – 7.

¹⁵ Ko e ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tauhi 'o e kau Popula, ('a ia 'e ui heni 'a mui ko e Tu'utu'uni Tu'upau), 'a ia na'e tali 'i he 'aho 30 'Akosi 1995 'e he 'uluaki falealea 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono ta'ofi 'o e hia pea mo founga tauhi 'o e kau faihia, 'a ia na'e fakahoko 'i Geneva 'i he 1995 pea tali 'e he Fakataha (Council) faka 'ekonomika mo faka sosiale 'i he tu'utu'uni fika 663 C (XXIV), July 31, 1957, and 2076, May 13, 1977, palakalafi 8(d).

II FOUNGA NGAUE

Ko e lipooti ni 'oku fakamakatu'unga 'i he fekumi na'e fai 'i Nuku'alofa mei he 'aho 28 Novema 2006 ki he 22 Sanuali 2007.

Lolotonga 'a e vaha'a taimi ko ia, na'e 'i ai 'a e timi ngaue²⁶ na'a nau fai 'a e faka'eke'eke tootoo holo ki he ngaahi kolo 'i Tongatapu, pe ko hano fakahamai kiate kinautolu ha ni'ihiki na'e puke pea/pe taa 'e he kau 'Ofisa Malu'i. Na'e fekumi leva 'a e timi ko eni ki he ni'ihiki ko ia pea hili ha'anau loto tau'ataina ki ai, ne fakahoko 'a e faka'eke'eke pau 'o ngaue'aki 'a e me'angaue savea pau.²⁷ Na'e fakahoko kotoa eni 'i he femahino'aki ko e faka'eke'eke 'oku fai 'aki ia honau loto pea ke fakapuliki honau hingoa.

Na'e ngaue'aki 'a e founga ko eni, koe'uhi na'e 'ikai 'ilo 'e he timi fekumi ia ki he lisi hingoa 'o e kotoa e kakai na'e puke he vaha'a taimi ko eni, 'a ia na'e mei lava ke to'oto'o tau'ataina mei ai ha kakai ki he savea.

Ko e toko 84, 'a ia na'e tukuaki'i na'e ta pea/pe puke 'o tauhi 'e he Va'a Malu'i, talu mei he 'aho 16 Novema 2006 na'e faka'eke'eke ia 'e he timi fekumi.²⁸ 'I he taimi na'e 'osi ai 'a e faka'eke'eke ko ia, ko e meimei peseti ia 'e 10% 'o e kakai na'e puke mo tauhi talu mei he 'aho 16 Novema 2006. Na'e tanaki foki mo ha 'u ta mo e lekooti fakafalemahaki 'i he ngaahi keisi na'e taau ke fakamo'oni'i fekau'aki mo e ngaohi kovia 'o e ni'ihiki ko ia. Na'e fai mo hono 'analaiso fakasatisitika 'o e fakamatala ne tanaki. Pea liliu faka-Pilitania 'a e ngaahi faka'eke'eke ko eni ke fai ha ngaue mo hono fakamatala'i 'a e kakano 'o e lipooti ni.

Na'e faka'eke'eke foki 'e he kau fekumi 'a e kau 'Ofisa Pule 'o e Va'a Malu'i pea mo ha Fakamaau Polisi.

Fakangatangata 'i he ngaahi fakamatala:

'I hono sivi'i 'a e ngaahi satisitika 'e ni'ihiki 'i he lipooti ni, 'oku 'iai 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo founga filifili 'o e ma'u'anga fakamatala 'oku totonu ke vakai'i.

- Ko e founga 'oku kumi'aki ha taha na'e puke pea/pe ta 'e he Va'a Malu'i 'e lava ke pehee 'oku filifilimanako, koe'uhi ko e kakai koia 'oku 'asi honau lavelavea ki

²⁶ Ko e kau fekumi ko Gus McLean, Komiuniti Para-legals pea mo ha tokoua kehe 'a ia na'a na ngaue fakafaiako kimu'a.

²⁷ Vakai ki he Appendix 1 ki he savea na'e ngaue'aki ki he ni'ihiki na'e faka'eke'eke

²⁸ 'I he 'aho 12 'o Sanuali 2007, na'e lipooti ai 'e he Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau, na'e fe'unga mo e toko 678 'a e ni'ihiki kuo puke popula mai talu e 'osi 'a e 'aho 16 'o Novema 2006. Na'e lipooti foki 'a e me'a tatau 'e he Matangi Tonga Online "Faka'ilo 'a e ongo tu'ukimu'a 'Tonga ko e fakatupu kovi pea moe maumau" (Ma'u ia mei he www.matangitonga.to 'I he 12 'o Sanuali 2007).

tu'a 'oku nau 'asi ngofua ki tu'a 'o 'ilo ai 'e he sosaieti pea lava ke lipooti vave ki he timi fekumi.

Ko e tukunga filifilimanako fakanatula ko ia, na'e feinga 'a e timi fekumi ke fakasi'isi'i 'aki 'enau faka'eke'eke 'i he ngaahi kolo ki ha taha pe na'e puke 'e he Va'a Malu'i 'o tatau ai pee pe na'e ta pe 'ikai. Koe'uhi ko e vavaofi 'a e nofo 'i he ngaahi kolo fakatonga, na'e lava ai ke tala 'e he kakai 'a e ni'ihiki kotoa na'e puke 'o tatau ai pee pe na'e taa'i pe 'ikai.

- Na'e faingata'a hono 'ilo 'a e kakai fefine na'e puke koe'uhi ko 'emau fakafalala ki he komiuniti ke nau tala mai. Ko e anga fakafonua 'oku ki'i fakamaange ki ha famili kapau 'e puke ha fefine ki ha hia kae 'ikai ko ha tangata. Neongo 'oku tokosi'i pe 'a e kakai fefine na'e puke (ofi 'i he peseti 'e 8%), fakatatau ki he kakai kotoa na'e puke 'o tauhi talu mei he 'aho 16 Novema 2006,²⁹ ko e fefine pe 'e toko 2 (peseti ia 'e 2% 'o e kakai nae faka'eke'eke) na'e fakafehu'i 'i he lipooti ni. Ko e tokolahitaha 'o e kakai fefine na'e pehee na'e tauhi makehe ia 'i ha pilisone 'i Nuku'alofa pea ko hono tokanga'i 'o e finematu'a fefine mo e tamaiki fefine 'oku totonu ke fekumi makehe'i ia.

---

²⁹ 'I he 'aho 12 'o Sanuali 2007, na'e lipooti ai 'e he Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau, na'e fe'unga mo e toko 678 'a e ni'ihiki kuo puke popula mai talu e 'osi 'a e 'aho 16 'o Novema 2006 pea ko e toko 54 'i ai ko e kakai fefine. Na'e lipooti foki 'a e me'a tatau 'e he Matangi Tonga Online" a faka'ilo 'a e toko ua Tonga ma'olunga ki he hia ko e : Faka'ilo 'a e ongo Tonga tu'ukimu'a ko e feinga ke fakatupu anagatu'u, maumau pea mo e tufale"

III OLA

A Ta Lolotonga e puke

Fakatatau ki he Lao *Tu'utu'uni ki he Lao Fakatu'upakee (Tauhie Maau) 2006*, 'oku foaki ki he kau memipa 'o e Va'a Malu'i, 'a e mafai ke "ngaue'aki 'a e malohi pau 'oku 'uhinga fe'unga ke tauhi 'aki 'a e maau" (toki tanaki fakamamafa).³⁰ 'Oku 'ikai ha me'afua pau ke ne tuhu'i mai 'a e malohi pau 'oku 'uhinga fe'unga; he ko e fo'i fakakaukau 'oku hangee ha huhu'a pea toe ngape'epe'e hono anga. Ko e 'uhinga fe'unga 'e pau ke vakai'i fakafo'i-keisi ia 'e he fakamaau'anga fakalao. 'I he faitu'utu'uni ko ia, 'e lava ke tataki 'aki 'a e kau fakamaau, kau sula pe fakamaau polisi, 'aki 'enau taukei fakafo'ituitui pe 'ilo ki he ngaahi fuatautau 'a e komiuniti pea kau atu ki ai mo e ngaahi keisi 'i he fakamaau'anga he kuohili.

Pea kuo tala tu'utu'uni ai 'a e Fakamaau'anga 'o Tonga ke;

...ko e taimi 'oku ngaue ai ki he kau maumaulao ...['a e kau polisi]... te nau ngaue'aki pe 'a e malohi pe 'oku fe'unga ke ta'ofi kinautolu [kau tukuaki'i ki ha hia]. 'Oku kei tokolahi 'a e kau polisi 'oku nau kei tui 'oku 'i ai 'enau totonu ke nau tautea'i 'a e kakai hange ko ia 'oku fai 'e he matu'a ki he' enau fanau – 'aki 'a e ta fakasino.³¹

Ko e tu'utu'uni 'a e Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao ke; "E ngaue'aki pe 'e he kau 'Ofisa Tauhi Lao 'a e malohi 'oku matu'aki fu'u fiema'u pea ki he loloa pe ko ia 'oku fiema'u ai ke fakakakato honau fatongia."³² 'Oku fakamamafa'i 'e he tu'utu'uini ko eni, ko e ngaue'aki 'e he kau 'Ofisa Tauhi Lao 'a e malohi, kuopau ke makehe; pea 'i he taimi tatau 'oku 'uhinga mai ia neongo 'oku 'i ai e mafai 'o e kau 'Ofisa Tauhi Lao ke ta'ofi ha fai hia pe puke pe tokoni ke puke fakalao 'o ha kau maumaulao pe kakai 'oku mahamahalo'i ki ha maumaulao, kuopau ke nau ngaue'aki 'a e malohi fe'unga 'o 'ikai toe 'ova hake ai.

'Oku tu'utu'uni 'a e Tefito'i Founga ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau ki he kau 'Ofisa Tauhi Lao ke nau ngaue'aki ki he lahitaha 'e ala lava 'a e founga melino pee, kimu'a pea toki ngaue'aki 'a e malohi kehe mo e me'atau.³³ Pea ko e taimi kotoa kuopau ai ke ngaue'aki 'a e me'atau, kuopau ki he kau 'Ofisa tauhi Lao ke:

(a) Ngaue'aki fakapotopoto pea ke fakapolopolosio ki he lahi 'o e hia pea ki he taumu'a pe 'oku fiema'u ke ikuna'i;

³⁰ *Tu'utu'uni 'i he Mafai ki he ngaahi me'a fakatu'upake (Tauhi 'o e Maau) 2006* kupu 4(xvi).

³¹ *Akau'ola v Fungalei & Ors* [1991] Tonga LR 22

³² Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, kupu 2.

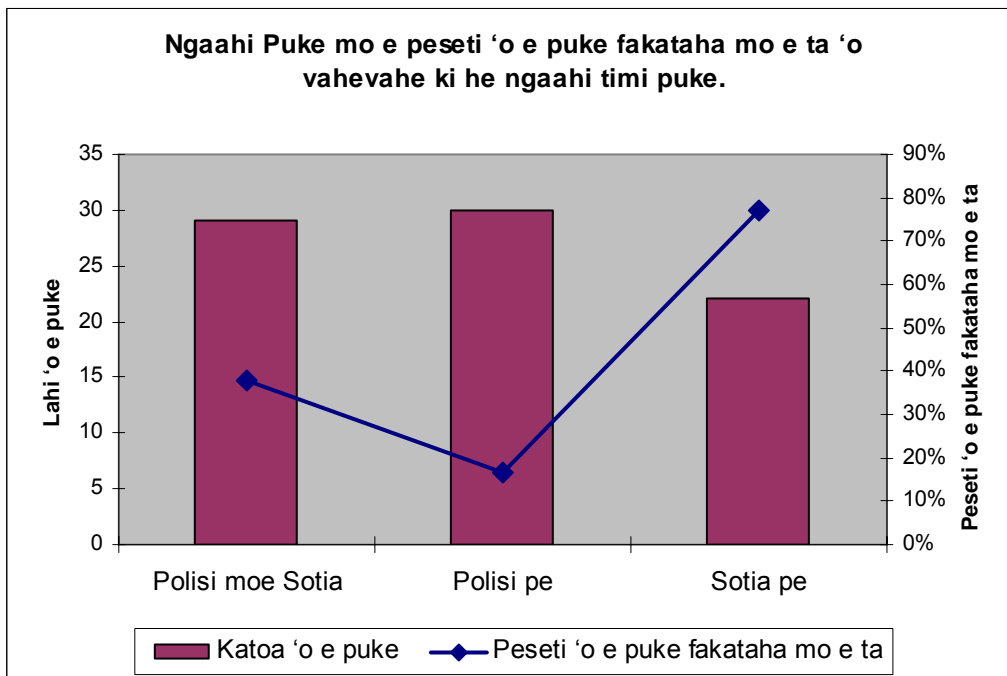
³³ Tefito'i Founga ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau, palakalafi 4

(b) Fakasi'isi'i 'a e maumau mo e lavelavea pea ke faka'apa'apa'i mo fakatolonga 'a e mo'ui 'a e tangata.³⁴

Na'e pehee 'e he kakai na'e puke kinautolu, ko e kau 'ofisa puke na'e kau ai 'a e:

- Tuifio 'a e kau polisi mo e kau sotia ('avalisi ko e kau polisi 'e toko 4 mo e kau sotia 'e toko 8); pe
- Kau polisi 'ata'ata pe ('avalisi ki he kau polisi 'e toko 6); pe
- Kau sotia 'ata'ata pe ('avalisi ki he kau sotia 'e toko 6)

'I he toko 81 'o e kakai na'e puke 'e he Va'a Malu'i, peseti 'e 41% ai na'a nau pehee na'e taa'i kinautolu lolotoga 'a e puke. 'I hono veteki fakakongokonga 'o e ngaahi ta lolotonga 'a e puke 'oku ha mei ai ko e kau sotia na'e lahitaha 'enua fakahoko 'a e ta lolotonga 'a e puke 'o e kakai. 'Oku ha mei he Fakatata 1 'i lalo ko e peseti 'e 77% 'o e kakai na'e puke kinautolu 'e he timi sotia 'ata'ataa pee, na'e ta kinautolu lolotonga hono puke. 'I hono fakafehoanaki mo e ngaahi timi puke kehe, ko e peseti pee 'e 34% 'o e kakai na'e puke 'e he timi na'e tuifio ai 'a e kau polisi mo e sotia pea peseti 'e 17% 'o e kakai na'e puke 'e he timi polisi 'ata'ataa pee na'a nau pehee na'e taa'i kinautolu.

Fakatata 1: Fakatauhoa 'a e ngaahi timi puke kehekehe, lahi 'o e puke, mo e peseti 'o e kakai na'e puke, 'a ia na'a nau pehee na'e taa'i kinautolu.

³⁴ Tatau pe mo 'olunga, palakalafi 5.

Kotoa 'a e ni'ini na'e taa'i na'a nau pehe na'a nau lavelavea. 'Oku kehekehe 'a e lavelavea ko eni 'o kamata pee mei he pupula ki he takataka'uli, ki he motu 'a e nifo, hui, mo e maumau ki he mata. 'I hono veteveteki 'a e ngaahi lavelavea ki he sino 'oku ha mei ai ko e kotoa 'o e kau lavelavea na'e 'i ai 'a e lavea ki honau mata mo e 'ulu. Tanaki atu ki heni ko e peseti 'e 30% 'o e kau lavelavea na'a nau lavea he kongā ki 'olunga 'o e sino pe kete tautautefito ki he vakavaka.

Na'e pehe 'e 'Manu' ko e tangata ta'u 24, na'e taa'i ta'e'uhinga ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke ia. Na'e tauhi ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 48 pea tukuange ta'efaka'ilo.

"Na'e lele mai ha kau sotia 'e toko 3 ki homau 'api mo fakahanga mai 'a e me'afana kia mautolu... na'e lue mai leva 'a e sotia 'e taha kia au 'o hiki 'ene me'afana (pea fakataataa'i 'e Manu hangee ha taha 'oku ne ofa'i ha pate) 'o taa'i'aki hoku mata. Na'a ku pongia ai pea u 'a hake 'i 'api polisi 'oku ou tangutu falala ki he holisi 'i mu'a, toto 'ataa pea motu hoku nifo 'e 3 mo hoku ihu."³⁵

Fakatata 2: Ko e Lavelavea he mata 'o 'Manu' 'oku tukuaki'i na'e fai 'e he kau sotia lolotonga hono puke. Na'e fakahoko 'a e faita ko eni hili ia 'a e 'aho 'e 3 mei he 'aho 'oku tukuaki'i na'e fai ai 'a e taa. Na'e faitaa'i eni 'e ('ikai faka'asi 'a e hingoa) 'i he 'aho 28 Novema 2006.

³⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 'o Tisema 2006.

Fakatata 3: Ko e lavelavea ki he 'ulu 'o Manu, 'oku tukuaki'i na'e fai 'e he kau sotia lolotonga hono puke. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 3 mei he 'aho 'oku tukuaki'i na'e fai ai e taa. Faitaa'i 'e ('ikai ke 'asi 'a e hingoa) 'i he aho 28th Novema 2006.

Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'i he keisi 'a 'Manu', 'a ia na'e fai 'e Dr. V. Vao mei he Potungaue Mo'ui 'i he 'aho 28 Novema 2006 'oku pehee ai:

Sivi mo e ola: Takataka'uli (fo'i mata hema, ongo tu'anima, tu'a, left calf muscle); Matafa 'i he 'ulu (mui 'ulu); Faingata'a 'a e manava 'i he po'uli, pleuritic mamahi fatafata.

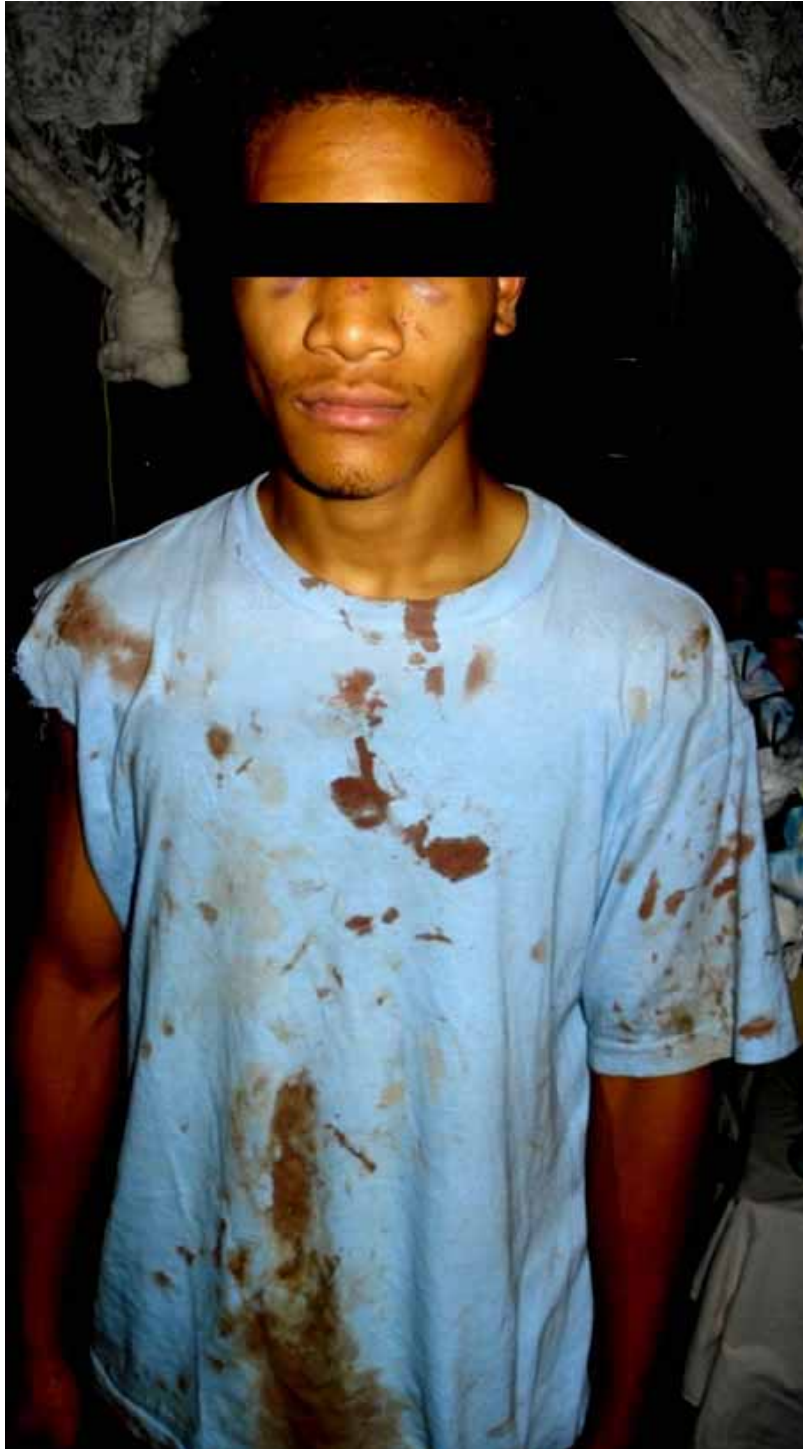
Fakamatala: Ko e ola 'i 'olunga 'oku fenapasi ia mo e ta fakatatau ki he lau 'a e tokotaha mahaki, 'o pehe na'e 'ohofi pea taa 'i 'api polisi lolotonga hono faka'eke'eke.³⁶

Na'e pehee 'e 'Tevita' ko e tamasi'i ta'u 15, na'e taa'i ta'e'uhinga ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke ia. Na'e tauhi ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 48 pea tukuange ta'e 'i ai ha faka'ilo:

"Na'a ku lue tokotaha ki 'api 'i he 5 efiafi... na'e fakaofi mai ai ha kau sotia 'e toko 6, tolu mei mu'a, tolu mei mui. Na'e lue mai ai ha sotia 'e taha kiate au ta'elea, 'o taa'i 'aki 'a e me'afana hoku la'e. Na'a ku to ki lalo ... 'I

³⁶ Toketa V.Vao, Putungaue Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 28 Novema 2006.

*he'eku hifo mei he me'alele 'i 'api polisi na'e taa au 'e he kau polisi... na'e sisii mai 'a e toto 'i ha lavea hoku vaha'a mataa, ongo fo'i mata taka'uli pea pupula mo hoku mata... lolotonga 'oku fai mai 'a e ngaue kiate au.'*³⁷

Fakatata 4: Ko e lavelavea ki he mata mo e 'ulu 'o 'Tevita' 'oku tukuaki'i na'e ta 'e he kau sotia lolotonga hono puke. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 3 mei he 'aho 'oku tukuaki'i na'e fai ai 'a e taa. Na'e faitaa'i eni 'e ('ikai faka'asi e hingoa) 'i he 'aho 28th Novema 2006.

³⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Tisema 2006.

Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'i he keisi 'a 'Tevita', 'a ia na'e fai 'e Dr. V. Vao mei he Potungae Mo'ui 'i he 'aho 28 Novema 2006 'oku pehee ai:

Sivi mo e ola: Takataka'uli (ongo lalo mata loua, la'e, ihu); Langa'ulu; sivi X-ray: Maumau ki he hui ihu (hairline).

Fakamatala: Ko e ola 'i 'olunga 'oku fenapasi ia mo ha taa na'e ngaue'aki ha me'a peku. Fakatatau ki he taha mahaki na'e 'ohofi mo ta ia 'e he kau sotia. 'Oange 'a e fo'i 'akau antibiotics ki ai ke ta'ofi ha toe pupula pe tupu ha pekitilia.³⁸

Na'e pehee 'e 'Sione T.' ko e tangata ta'u 22, na'e taa ia 'e he kau sotia 'aki 'a e mui'i me'afana pea toe tuki ia 'e he kau polisi lolotonga hono faka'eke'eke ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Na'e tauhi ia 'i he houa 'e 29 pea toki tukuange ta'efaka'ilo.³⁹

Fakatata 5: Ko e lavea ki he mata 'o 'Sione T.' la'e mo e kongka kehe hono sino 'ikai 'asi heni, 'oku tukuaki'i ko e ta 'e he kau sotia lolotonga hono puke mo e kau polisi 'i hono faka'eke'eke. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 25 mei he 'aho 'oku pehee na'e fai ai 'a e taa. Faitaa'i 'e Gus McLean 'i he 21 Tisema 2006.

³⁸ Toketa V.Vao, Putungae Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 28 Novema 2006.

³⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 'o Tisema 2006.

Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'i he keisi 'a Sione T, 'a ia na'e fai 'e Dr. K. Ahdieh mei he Potungaue Mo'ui 'i he 'aho 28 Novema 2006 'oku pehee ai:

Sivi mo e ola: Lahi mole toto (L) [mata to'ohema; Takataka'uli (L) [mata to'ohema; (L) lavea 5 mm(R) [right] lounoutu 'olunga; uestia (L) [left] TMJ [kaungao]; uestia vakavaka.

Fakamatala: Ola 'oku fenapasi mo e taa 'o hange ko e tukuaki'i 'a e taha mahaki.⁴⁰

Na'e pehee 'e 'Sila', ko e tamasi'i ta'u 17, na'e tuki'i ia 'e ha polisi 'i he mata pea 'i he'ene to ki lalo na'e 'aka ai ia 'e he kau polisi mo toe ta 'aki ha 'akau. Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'i he keisi 'a Sila, 'a ia na'e fai 'e Dr. E. 'Akau'ola mei he Potungaue Mo'ui 'i he 'aho 17 Novema 2006 'oku pehee ai:

Sivi mo e ola:

1. Matafa mo e toto he mui 'ulu.
2. Laini kanokanototo (R) [mata'u] kou'ahe ki mui 'i he (L) [hema] telinga. 'Oku hoko heni faingata'a 'a e ngaungaue [range of movement] 'o e kaungao lalo (X-Ray – [haa 'ikai kakato]
3. Lavea mo e pupula ki he ongo lounoutu lalo mo 'olunga.
4. Kanokanototo (R) uma, (L) uma mo e (L) tu'anima
5. Mavakuvaku e tu'a mo kulokula.
6. Kanototo mo takataka'uli (R) subcostal region pea langa he taimi tale.

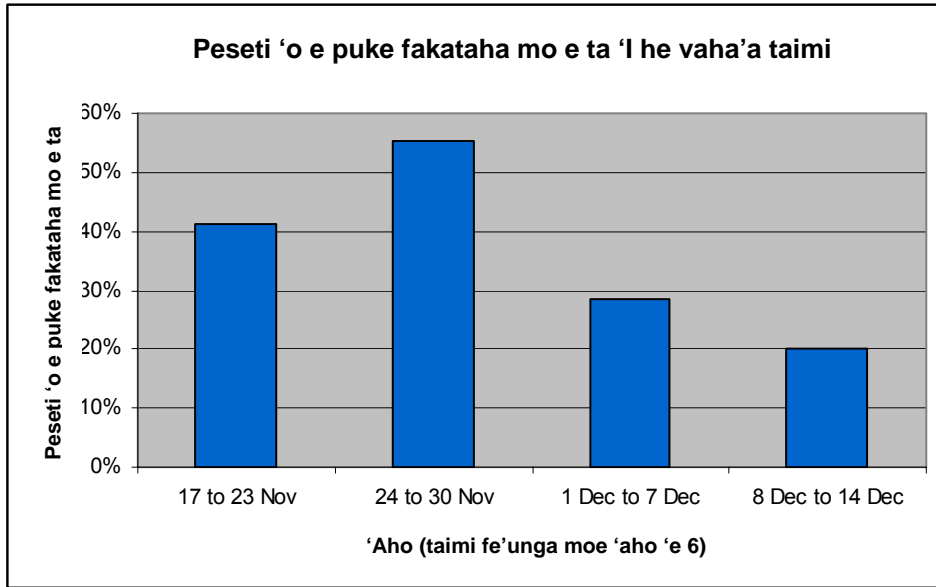
Fakamatala: Ko e ngaahi lavelavea 'i 'olunga 'oku fenapasi ia mo e tukuaki'i taa.⁴¹

'I he vaha'a 'o e 'aho 17 mo e 23 Novema 2006, ko e peseti 'e 44% 'o e kakai na'e puke ai ko e puke pe ia 'e he timi sotia 'ata'ataa pee, pea peseti leva 'e 33% 'o e kakai ko e puke ia 'e he timi fio 'a e kau polisi mo e kau sotia, pea peseti leva 'e 22% ko e puke ia 'e he kau polisi 'ata'ataa pee.

'Oku ha 'i he Fakataataa 6, ko e ngaahi puke ko ia na'e fai hili 'a e 'aho 'e 7 ki he 13 mei he 'aho 16 Novema 2006, 'oku peseti 'e 15% 'a e lahiange 'a e ngalingali 'e taa'i 'a e kakai 'e puke ai 'i he ni'ihini na'e puke hili pe ko ia 'a e maumau. Ko e ngaahi puke na'e fai 'i he mahina ko Tisema na'e si'i ai 'a e taa.

⁴⁰ Toketa K. Ahdieh, Putongaue Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 28 Novema 2006.

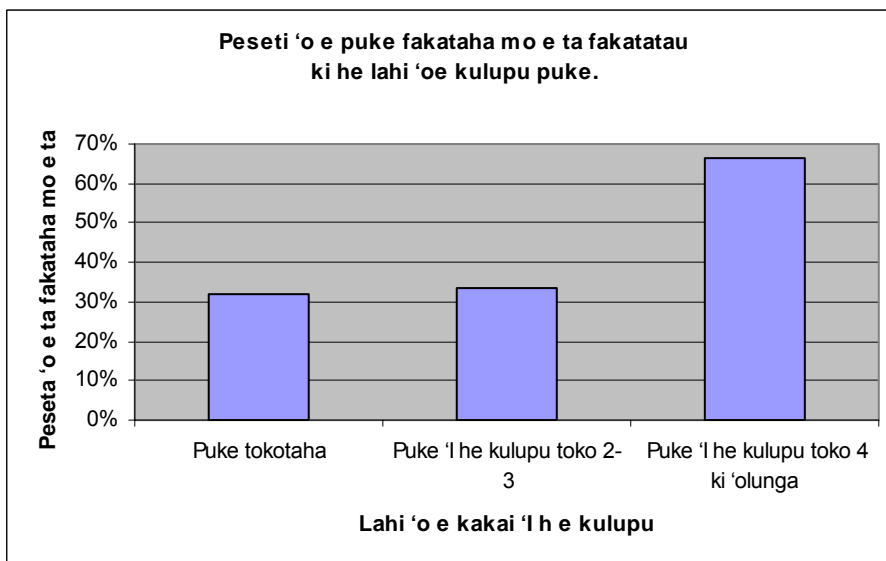
⁴¹ Toketa E. 'Akau'ola, Putongaue Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 17 Novema 2006.

Fakatata 6: Ko e fakapeseti fakakatoa 'a e puke na'e fai 'i he fo'i 'aho 'e 6 kehekehe, hili 'a e 'aho 16 Novema 2006 'a ia na'e lipooti mai na'e fai ai 'e he Va'a Malu'i 'a e taa.

Ko e ni'ihii na'e puke fakatautaha na'e si'i ange hono ta kinautolu 'i he ni'ihii na'e puke fakakulupu. 'Oku ha mei he Fakatata 7 ko e ni'ihii na'e puke 'i ha kulupu ko e toko 4 pe lahiange ai na'e liunga ua 'a e faingamalie ke taa ai kinautolu 'i ha ni'ihii na'e puke fakatautaha pe puke 'i ha kulupu tokosi'i ange.

Ko e faka'avalisi 'o e kau 'ofisa 'i he Va'a Malu'i 'i he ngaahi timi puke takitaha, na'e lahiange 'i he liunga ua honau tokolahi 'i he tokolahi 'o e kakai na'e puke, 'o tatau pe puke tokotaha ('avalisi ki he kau 'ofisa malu'i 'e 7) pe fakakulupu ('avalisi ki he kau 'ofisa malu'i 'e 9 ki he ongo kulupu fakatou'osi).

Fakatata 7: Ko hono fakakongokonga mo fakatauhoa 'a e peseti 'o e ta na'e fai 'i he puke 'o e kakai, 'o fakatatau ki he kulupu 'o e kakai na'e puke.

'I he kakai 'e toko 81 na'e puke, ko e toko 4 ai ('a ia ko e peseti 'e 5%) na'a nau pehee na'a nau fakafepaki'i 'a e puke na'e fai, 'o kau ai 'a e ongo leka 'e toko 2 na'a na pehee na'a na lele mei he kau polisi hono 'uluaki puke kinaua, mo e toko ua na'a na pehee na'a na tautuki mo e kau sotia hili ia hano tuki mo 'aka naua 'e he kau sotia.

Na'e pehee 'e 'Fanga' ko e tangata ta'u 43, na'e puke ia 'e he kau sotia 'o tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 24 ki mu'a pea toki tukuange ta'efaka'ilo:

"Na'a ku hu ki tu'a 'i he veeni pea tu'utu'uni mai ke u tu'uma'u. Na'e 'unu mai leva ha sotia 'o tuki'i hoku mata. Na'e muimui mai ai ha sotia 'e taha 'o 'ai ke tuki'i au ka ne u 'uluaki tuki'i ia 'e au. Na'e puke leva au 'e he kau sotia pea taa au 'o toki tuku pe 'i he ha'u honau taki 'o ta'ofi."⁴²

B Ta lolotonga hono puke – fononga me'alele

Na'e lipooti mai foki na'e hoko mo e ta lolotonga hono 'ave 'o e kakai kuo puke 'i he me'alele. Ko e sipinga natula tatau 'oku 'asi ko ia 'i he Tepile 1, 'oku 'asi 'i he kakano 'o e konga fakamatala ko eni. He ko e peseti 'e 27% 'o e kakai na'e puke 'e he kau sotia na'e tukuaki'i na'e ta lolotonga hono 'ave nautolu 'i he me'alele. 'Oku fakatauhua eni ki he peseti 'e 27% 'i he kakai na'e puke 'e he timi tuifio 'o e polisi mo e sotia pea mo e peseti 'e 7% 'i he kakai na'e puke 'e he kau polisi 'ata'ataa pe.

Na'e pehee 'e 'Inoke' ko e tangata ta'u 22, na'e taa'i ia 'e he kau sotia lolotonga hono 'ave ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, pea na'e tauhi ia he houa 'e 48 pea toki tukuange ta'e faka'ilo.

"Na'a nau 'ai ke mau tokoto ke 'oua 'e sio mai ha taha. Na'a nau ta pe mautolu mei Ha'ateiho 'o a'u ki he check point. Na'e hanga 'e he ni'ihii (kau sotia) 'o puke hoku nima ki mui, lolotonga ia 'oku tuki 'e he sotia 'e taha hoku mata. Na'e 'ikai ke u lava kalo ki ha feitu'u, na'e 'ikai ke u lava malu'i au. Na'a nau (kau sotia) fa'a ala ki he'enau me'afana 'i he kaa ke fakailifia'i kimautolu. Na'e 'osi pupula kovi hoku mata. 'I he'ema'u a'u ki he checkpoint na'a nau pehee ke mau toe lele 'o 'eve'eva kae taa 'a e tamaiki tangata ko eni kae 'oua kuo nau vetehia."⁴³

⁴² Faka'eke'eke 'i he 'aho 15 Tisema 2006.

⁴³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 13 'o Tisema 2006.

Na'e pehe 'e 'Stiveni', ko e tangata ta'u 28 na'e puke ia 'i mu'a hono famili ta'etaa'i, ka ko 'ene to pe ki loto'i veeni sotia, na'e taa'i ta'e'uhinga ai ia 'e he kau sotia:

"Na'a ku tangutu pe 'i mui 'i he faka'uli. Ko e 'ofisa sotia na'e tangutu 'i mu'a he sea pasese pea ne to'o 'ene pekenene ki tu'a 'o ne talamai ke u punou ange ki mu'a pea ne taa'i fakalafalafa'aki 'a e tafa'aki lafalafa 'o e pekenene hoku 'ulu tu'o ua... Na'a nau fekau ke u punou ki lalo he sio'ata 'i he'emaui kolosi 'i loto kolo he na'e fanoa 'a e toto mei hoku 'ulu.'⁴⁴

Figure 8: Ko e lavea ki he 'ulu 'o 'Sitiveni' na'a ne pehee ko e ta 'e he kau sotia lolotonga hono 'ave me'alele ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Na'e faitaa'i eni hili ia 'a e 'aho 'e 10 mei he ta 'oku tukuaki'i. Ko e faitaa'i eni 'e Gus McLean 'i he 'aho 28 Novema 2006.⁴⁵

⁴⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 'o Novema 2006.

⁴⁵ Na'e 'osi 'asi 'a e la'i ta ko 'eni 'i he lipooti 'uluaki ki hono fakamamahii 'o e kau popula.

Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'o Sitiveni 'e Dr. A. 'Akau'ola mei he Kiliniki the Friendly Islands Medical 'i he 'aho 18 Sanuali 2007, hili ia 'a e mahina 'e 2 mei he 'aho 'oku tukuaki'i na'e hoko ai 'a e taa, 'oku pehe ai:

Ko e piki lavea 'e ua 'i he 'ulu 'o 'Sitiveni'. Ko e piki lahi 'oku hange hono fotunga ha Y 'a ia kuo 'osi fua atu heni hono lahi. 'Oku 'i ai mo e ki'i lavea senitimita 'e 1 ki he hema 'o e lavea lahi 'oku 'asi. 'Oku fakatou fenapasi 'a e lavea ko eni mo hano taa'i'aki ha me'a 'oku peku.⁴⁶

C Ta mo faka'eke'eke lolotonga e puke

Fakatatau ki he Tu'utu'uni ki he Founga Ngaue 'a e Kau 'Ofisa Tauhi Lao, 'oku tapu ke nau fakalavea'i, kamata'i, fakaoleole'i ha fa'ahinga taa pe⁴⁷ pee ko ha to'onga fakamamahi kehe, to'onga ta'etaau mo e tangata pe ha fa'ahinga fakafeangai pe tautea 'oku fakamo'ulaloa.⁴⁸ 'E 'ikai lava 'e ha tukunga makehe hangee ko ha fakamana ki he malu 'o e fonua, ta'emanonga fakalotofonua pe fakatu'upakee fakafonua kehe 'o fakatonuhia'i ha fakamamahi pe ngaohi kovia kehe.⁴⁹

'I he toko 81 ko ia na'e puke ko e toko 24 (30%) ai na'e lipooti mai na'e faka'eke'eke ia 'e he Va'a Malu'i Makehe ki mu'a pea nau a'u ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. 'Oku tukuaki'i 'e he tokolahi 'o kinautolu na'e faka'eke'eke nautolu 'i he loto me'alele lolotonga hono 'ave me'alele. Kotoa 'a e ngaahi faka'eke'eke ko eni na'e lipooti mai na'e kau ai 'a e ta pe fakamana'i 'e taa pe fakailifia 'o 'uhinga ke ma'u ai ha fakamatala pea/pe vetehia.

Ko e peseti 'e 38% 'o e ngaahi faka'eke'eke na'e fai ki mu'a pea a'u ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, na'e fai ia 'e he timi 'a e kau sotia 'ata'ataa pee.

Na'e pehee 'e 'Paula' ko e tangata ta'u 19 'a ia na'e puke 'e he kau sotia 'o tauhi 'i he 'Ulu 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 48 pea tukuange ta'efaka'ilo:

⁴⁶ Toketa 'Ana 'Akau'ola, Friendly Islands Medical Clinic, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 18 Sanuali 2007.

⁴⁷Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, ko e fo'i lea ko ia ko e "fakamamahi" 'oku 'uhing ai aki ha fa'ahinga to'onga pe anga fai 'a ia 'oku fakatupu mamahi pe lavea, fakaesino pe faka'atamai, 'a ia kuo fakahoko 'i he 'ilo fakapapau pe ko hono fakahoko 'e ha 'ofisa lao ki ha taha, 'o fakataumu'a ke ma'u fakamatala mei h etokotaha ko ia pe ko ha tokotaha kehe ke vetehia, 'o tautea ia ko e 'uhi ko ha hia kuo n efakahoko pe ko ha hia kuo tukuaki'i ia ki ai.

⁴⁸ Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, ko e fo'i lea ko ia ko e "fakamamahi'i pe tautea" 'oku te'eki ke fakaveteve pe fakamahino'i 'e he General Assembly 'a hono 'uhinga totonu, ka ko hono faka'uhinga'i 'oku totonu ke fakapapau'i 'oku ne ta'ofi ha fa'ahinga fakamamahi fakaesino pe faka'atamai.

⁴⁹ Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, Kupu 5.

“Na’a ku lue ki ‘api pea na’e ta’ofi au ‘e ha loli ‘a e kau sotia. Na’a nau ‘eke mai hoku hingoa pea nau tuki au. Na’e fakahanga mai ‘e ha sotia ha me’afana ki hoku tapa’i kete kae taa’i ‘aki hoku mui ‘ulu ‘a e kau’i me’afana. Na’e puke leva au pea ta tu’u pe ki he Checkpoint (to’o e hingoa ‘o e feitu’u). Na’e ta ai au mo faka’eke’eke ‘i ha haafe houa ‘e he kau sotia. Na’e pehee ‘e he kau sotia te nau taa pe au kae ‘oua kuo u vetehia ki ha hia.”⁵⁰

Fakatata 9: Ko e piki ko eni he ‘ulu ‘o ‘Paula’ ‘oku tukuaki’i ko e taa’i ‘aki ‘e ha sotia ha kau’i me’afana lolotonga hono puke. Na’e faitaa’i eni hili ‘a e ‘aho ‘e 26 mei he taimi na’e tukuaki’i ai na’e hoko ‘a e taa. Faitaa’i ‘e Gus MacLean ‘i he ‘aho 13 Tisema 2006.

Fakatatau ki he sivi fakafalemahaki ‘o Paula ‘e Dr. E. Fonua mei he Potungauē Mo’ui ‘i he ‘aho 2 Tisema 2006, hili ia ‘a e uike ‘e 1 mei he hoko ‘a e lavea ‘oku pehee ai:

Na’e ‘uluaki sio ki heni ‘a Dr. V. Vao ‘i he ‘aho 25/11/06 pea na’e ‘ikai fiema’u ha lipoti he taimi ko ia. Lavea si’i ki he (L) [hema] mui’ulu, faka’au ke sai. (L) [hema] ki’i pupula e mata mo ki’i kanokanototo.

“Oku lava ‘e he lavea ki he ‘ulu, pupula mo e kanokanototo ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o poupu’i ‘a e puipuitu’a kuo talamai.”⁵¹

⁵⁰ Faka’eke’eke ‘i he ‘aho 12 Tisema 2006.

⁵¹ Toketa ‘E Fonua, Potungauē Mo’ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi ‘a e Polisi, 2 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Viliani', ko e tangata ta'u 33 na'e puke 'e he timi tuifio 'a e kau polisi mo e kau sotia:

"Na'e ha'u e taha 'o e kau polisi kiate au 'o 'eke mai pe kohai na'a ku sio ki ai 'i kolo he 'aho Tu'apulelulu pea u tala ange na'e 'ikai ke u sio au ki ha taha. Na'e kaila leva 'a e 'ofisa ke ta 'aki au 'a e me'afana pea ha'u ai 'a e ongo sotia 'o ta au 'i he loto veeni mo toutou 'eke mai ke u tala hingoa 'a e ni'ihii na'a ku sio ai 'i he 'aho Tu'apulelulu pea u kei tali ange pe na'e 'ikai ke u sio au ki ha taha.

Na'e 'ave au ki (to'o e hingoa 'o e feitu'u) ofi ki tahi. Na'e fakahifo au mei he me'alele 'o toho he hala pea ta 'aki e me'afana hoku 'ulu mo talamai te nau fana'i au. Na'a nau hokohoko atu hono ta 'aki au e me'afana ki hoku mata mo hoku fatafata pea na'e lavea lahi hoku 'ulu mo hoku tu'a pea nau kei talamai pe ke fakahingoa ange 'a e ni'ihii na'a ku sio ai 'i he 'aho Tu'apulelulu pea u talaange pee na'e 'ikai ke u sio au ha taha.

Na'e toe fakaheka au ki he me'alele 'o 'ave ki he keli'anga maka (to'o e hingoa) 'o taa 'aki au 'a e me'afana hoku sino pea toki 'ave au ki homau 'api pea talamai 'e he polisi 'e taha te nau foki mai he ho'ataa pea te nau fiema'u ke u talaange 'a kinautolu na'a nau sio ki ai (na'e kau he maumau) 'i he Tu'apulelulu (16 Novema 2006).⁵²

Fakatata 10: 'Oku tukuaki'i 'e 'Viliani' ko e lavea ko eni ki hono fatafata ko e ta 'aki 'e he sotia ha kau'i me'afana lolotonga hono faka'eke'eke 'i he keli'angamaka. Na'e faitaa'i eni hili ia ha 'aho 'e taha. Faitaa'i 'e (to'o e hingoa), 'i he 'aho 28 Novema 2006.

⁵² Faka'eke'eke 'i he 'aho 16 Sanuali 2007.

Fakatatau ki he sivi fakafalemahaki 'o e lavea 'o 'Viliami' 'e Dr. A. 'Akau'ola mei he Friendly Island Medical Clinic 'i he 'aho 18 Sanuali 2007, uike 'e 7 mei he taimi na'e pehee na'e hoko ai 'a e lavea 'oku pehee ai:

Piki 'a e kakano 'i he konga ki 'olunga e fatafata ko hono lahi ko e 4cm x 1cm... 'oku ha ko e ola 'o e mamulu mei ha me'a peku na'e mavau 'i he kili.⁵³

Na'e pehe 'e 'Kolo' ko e tangata ta'u 20 na'e puke 'e he kau sotia pea tauhi 'i he 'Ulu 'Apitanga Polisi he houe 'e 31 pea tukuange ta'e faka'ilo:

"Na'a nau taa tu'u pe au ki he 'api polisi... pea fakamana'i ke u vetehia ki he me'a na'e 'ikai ke u fai, 'aki ha me'afana ki hoku 'ulu mo e taha ki hoku tu'a lolotonga ia 'oku taa hokohoko pee au."⁵⁴

Na'e pehee 'e 'Latu', ko e tangata ta'u 22 na'e 'ave ia ki he 'Api Polisi Longolongo 'o faka'eke'eke ai ha houa 'e 1 'aki hano taa pea toki 'ave ai ia ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi;

"Na'e taa 'aki au 'a e povai fakapolisi 'i he 'ulu mo e va'e. Na'a nau kaikaila'i au ke u vetehia ki he tufale. Na'e ha'u ha polisi kehe 'o tuki hoku 'ulu lolotonga ia 'oku ta 'e ha 'ofisa 'e taha hoku va'e 'aki 'a e povai."⁵⁵

Na'e pehee 'e 'Vai' ko e tamasi'i ta'u 12 na'e hu ange 'a e kau polisi ki honau 'api lolotonga ia 'oku mama'o 'ene ongo matu'a ki he ngaue 'o fakamana'i ia ke tala 'a e koloa kaiha'a 'i he fale.

"Na'e 'eke mai 'e he kau polisi pe na'a ku kau mo ha taha 'i hoku famili 'i he kaiha'a 'i he (to'o e hingoa 'o e feitu'u). Na'a nau fakamana mai te nau taa au ka 'ikai ke u tala ange pe 'oku tuku 'a e koloa kaiha'a 'i fe 'i he fale. Na'a ku kole ange ke fefee ke tali ke foki mai 'eku fa'ee. Na'e kamata to'o leva 'e he kau polisi ia 'a e 'u me'a mei he fale. Talamai leva 'e he kau polisi ke u heka ki he veeni ke 'ave au ki 'api polisi ke hiki 'eku fakamatala..."⁵⁶

⁵³ Toketa 'Ana.'Akau'ola, Friendly Islands Medical Clinic, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 18 Sanuali 2007.

⁵⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006.

⁵⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 22 Tisema 2006.

⁵⁶ Faka'eke'eke 'i he 'aho 20 Tisema 2006.

'I he toko 24 na'a nau pehee na'e faka'eke'eke kinautolu 'e he kau polisi mo e kau sotia ki mu'a he a'u ki 'api polisi, ko e toko 7 ai na'a nau tukuaki'i na'e fakamana'i mo fakailifia'i kinautolu ke nau lea pea/pe vetehia 'aki hono fakahanga ange 'a e me'afana kiate kinautolu. Na'e pehee 'e 'Taani' ko e tangata ta'u 31 na'e telefoni ki he kau polisi 'o vetehia na'a ne tauhi 'a e koloa mei he moveuveu na'e hoko pea na'a ne fiema'u ke fokotu'u ha founga ke fakafoki ai, na'a ne pehee na'e lolotonga hono faka'eke ia 'e he kau sotia mo e kau polisi:

“Na'a nau 'eke mai 'a e fehu'i pea u tali ange. Na'e 'ikai ke nau fiemalie ki he'eku tali. Ko ia na'e avi'i ai 'e ha sotia 'ene me'afana 'o fakahanga mai kiate au 'o talamai ke u loi. Ka na'e 'ikai ke u tali ke toe liliu 'eku fakamatala 'o a'u pe ki hono fakahanga mai 'a e me'afana.”⁵⁷

Na'e pehee 'e 'Siale', ko e tamasi'i ta'u 17 na'e fakamana'i ke fakapoongi ia ke vete hia lolotonga ia 'oku fakahanga ange 'e ha polisi 'a e me'afana ki ai:

“Na'e li au ki he loli pea 'ave au ki he 'api 'o 'Akilisi ('Akilisi Pohiva Fakafofonga Fika 1 ki Fale Alea) pea fakamalohi'i au ke u pehee “Akilisi ko au 'Siale' 'oku ou 'ofa atu.”

'I he'emaui lele ki 'api polisi na'e famana'i au 'e he kau sotia te nau taa au ka 'ikai ke u vetehia ki he ni'ihia e ngaahi hia na'a nau tukuaki'i kiate au. Pea to'o leva 'e he polisi 'e taha 'ene me'afana 'o avi'i pea ne fakamana'i te ne tamate'i au kapau he 'ikai ke u vetehia. Na'a ku vetehia leva ki he kotoa 'o e 'u me'a ne u fai.”⁵⁸

D Ta 'i he feitu'u pule'i kau sotia

Ko e peseti 'e 32% 'o e kakai na'e puke 'e he kau sotia na'a nau pehee na'e 'ikai 'ave fakahangatonu ki he 'api polisi pe 'ave ki he malumalu 'o e kau polisi, ka na'e 'ave ki he ngaahi 'elia pule 'a e kau sotia hange ko Peisi Tautahi Masifila mo Kemi Taliai. Neongo ai pe ha pau ke ngaue'aki 'a e founga ngaue ko ia 'i he taimi ko eni, 'oku fai 'a e tokanga koe'uhi ko e kotoa, tukukehe 'a e tokotaha, na'a nau pehee na'e toe taa ai kinautolu he ngaahi 'elia fakasotia ko eni.

⁵⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 29 Tisema 2006.

⁵⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 18 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Vilimo' ko e tangata ta'u 23, na'e taa'i ta'e'uhinga ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke ia, pea lolotonga hono tauhi ia 'i he Peisi Tautahi Mesifila 'i he houa 'e 2 ki mu'a pea toki 'ave ki he kau polisi:

"Na'e 'ave leva mautolu ki he Peisi Tautahi. Na'e tuki ai hoku ngutu pea matoli hoku tu'umu'a. Na'e fakalofa au ki he pilisone ke tau hoku 'ulu he holisi. Na'a ku mei toe pongia ai pe au. Pea pii'i 'aki au 'e he kau sotia 'a e kane vai pea nau toho au hoku va'e 'i he holo-uei mo ta mo 'aka au."⁵⁹

Na'e iku 'ave 'a 'Vilimo' ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'o tauhi ai 'i he houa 'e 48 pea toki tukuange ta'e faka'ilo.

Na'e pehee 'e 'Havea', ko e tangata ta'u 27, na'e puke ia 'e he kau sotia 'o 'ave ki Kemi Taliai 'o tauhi ai he houa 'e 3 pea toki 'ave ki he kau polisi. Lolotonga 'ene 'i ai na'a ne pehee na'a ne sio tonu hono taa lahi 'e he kau sotia ha taha kehe na'e puke ange:

"...Na'a ku fanongo ki ha veeni na'e tau ange 'i tu'a he pilisone. Na'e 'i ai e tokotaha na'e taki ki tu'a pea ne u lava 'o ongo'i atu na'e taa'i. Pea li mai e tokotaha ki he loki ne u 'i ai kuo toto 'ataa. Na'e toe tuki ai 'e he kau sotia 'i he loki. Pea hu mai 'enau satini. Na'a ne talaange ki he tama ke tu'u ki 'olunga. Pea ne tuki'i hangatonu ia ki hono 'ulu 'o to hifo ai pe masi'i ki lalo ki he faliki. 'Osi mei ai e miniti 'e 15 na'e 'asi ange 'a e veeni 'a e kau polisi 'o 'ave loua maua ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi."⁶⁰

Na'e 'ilo pe 'e he Tau Malu'i Fonua 'oku taki 'a e ni'ihiki ki he ngaahi 'elia fakasotia, pea na'a nau pehee na'e 'ave 'a e ni'ihiki ki honau 'Ulu'i 'Apitanga 'i Kolomotu'a 'o fakahoko ai e ki'i talatalanoa.⁶¹ 'Oku 'ikai ha toe fakamatala kau ki he sipinga pe kakano 'o e talanoa ko ia. Na'e tali lelei 'e he Potungae Sotia 'ene kau memipa ke 'omi e kakai tukuaki'i ki honau 'Ulu'i 'Apitanga he na'e tokanga'i lelei.⁶² Na'e toe pehee pe 'e he Tau Malu'ifonua na'a nau 'ilo na'e 'ave 'e he kau sotia 'a e ni'ihiki ki Kemi Taliai. Na'e pehee 'e he Tau Malu'ifonua na'e 'ikai ke fakaoleole'i 'a e founga ko ia pea ko e kau memipa ko ia na'e tautea'i 'aki hono to'o 'a e ngaahi monuu'ia.⁶³

'Oku fakatou fakatokanga'i 'e he Polisi Tonga mo e Tau Malu'ifonua, ko kinaua loua na'a na fakatou fakafoki 'a e lao mo e mauu lolotonga 'a e taimi Fakatu'upakee.⁶⁴ Ka 'oku 'ikai

⁵⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Tisema 2006.

⁶⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 22 Tisema 2006.

⁶¹ Faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a , 16th Ma'asi 2007.

⁶² Tatau pe mo 'olunga.

⁶³ Tatau pe mo 'olunga.

⁶⁴ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2007 pea mo e faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a mei he Tau Ma'u'i Fonua 'a Tonga, 16th Ma'asi 2007.

mahino ko fee potungaue na'a ne ma'u 'a e mafai lahitaha ki he puke mo e tauhi 'o e kakai tukuaki'i.

'Oku pehee 'e Potungaue Polisi Tonga 'oku nau ngafa 'aki hono fakatotolo'i 'a e kakai tukuaki'i hia pea mo e kau tauhi fakalao.⁶⁵ Na'e pehee 'e he Tau Malu'ifonua ia na'a nau sivi'i 'a e ngaahi tepi 'o e lea na'e fai 'i Pangai Si'i mo e moveuveu na'e hoko ke faka'ilonga'i 'a kinautolu 'oku taa'u ke 'ilo mo e ni'ihiki 'e ngali fakatupukovi.⁶⁶ Na'a nau pehee ka nau ma'u ha ni'ihiki ngalingali na'a nau fai ha hia pea 'oku 'ave ia ki he kau polisi, ka kapau te nau 'ilo ko e kakai ko ia 'e ngalingali fakatupumoveuveu ki he maau 'a e sosaieti pea 'oku nau ngaue pe nautolu ki he ni'ihiki ko ia.⁶⁷

E Founga puke mo e tauhi

'I he malumalu ko ia 'o e lao tukufakaholo 'o Tonga, kuopau ke tala 'e he kau 'ofisa ki he kakai 'oku nau puke 'a e 'uhinga 'oku puke ai kinautolu, tukukehe 'i he ngaahi keisi 'e ni'ihiki kuopau ai pe 'ilo 'e he tokotaha kuo puke 'a e natula fakakulufua 'o e hia 'oku tukuaki'i.⁶⁸ Kapau 'e 'ikai fakahoko 'e he Va'a Malu'i 'a e 'uhinga 'oku fai ai 'a e puke ki he taha 'oku puke, 'e lava ke lau 'a e puke ko ia 'oku ta'efakalao, pea ko hono ola, ka 'ave 'a e taha ko ia 'o tuku pilisone, 'e lava leva e taha ko ia 'o fai ha 'eke ki he tauhi pilisone ta'efakalao.⁶⁹

'I he toko 81 na'e puke, ko e peseti ai 'e 60% na'a nau pehee na'e 'ikai ke talaange 'a e 'uhinga ia na'e puke ai kinautolu. Na'e pehee 'e he kau popula mo e kau tauhi fakalao tokolahi, na'e fo'i talaange pe ia ke nau heka ki he veeni pe ko e talaange ke nau oo mo e kau polisi ke hiki 'a e fakamatala 'o hangee 'e fakafoki nautolu ki 'api he 'aho pe ko ia.

'I hono fakakongokonga 'o e fakamatala kau ki he ngaahi timi puke, hangee ko ia 'i he Fakatata Fika 11, 'oku ha mei ai ko e si'si'itaha 'o e kakai na'e talaange 'a e 'uhinga na'e puke ai kinautolu, na'e hoko ia 'i he timi puke 'a e kau sotia 'ata'ataa pe.

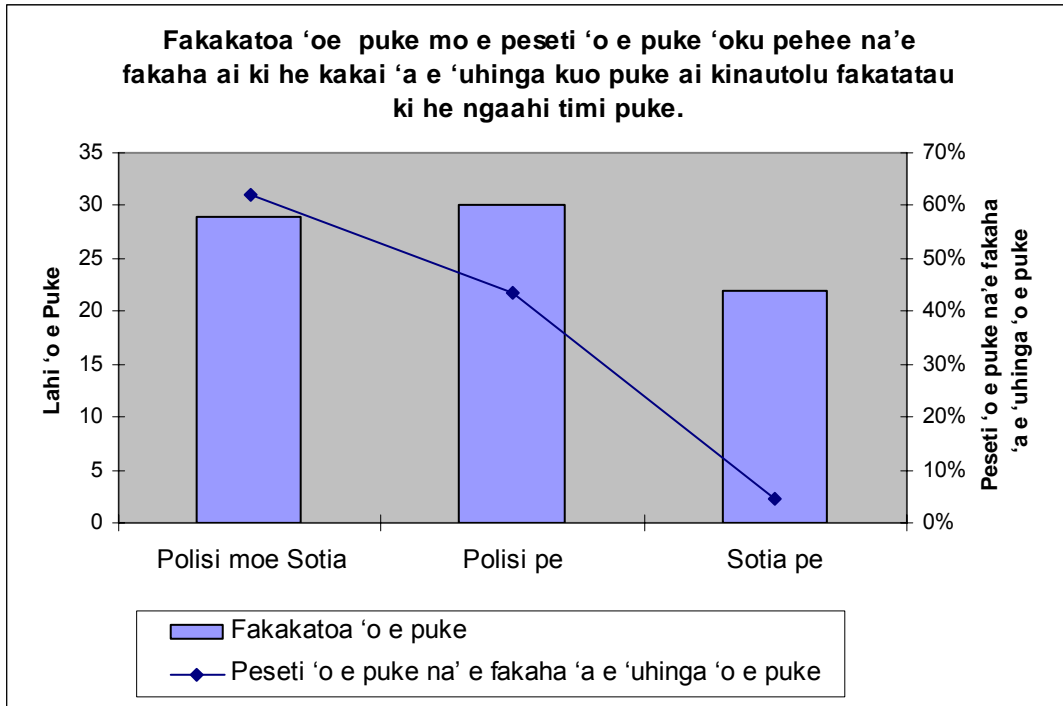
⁶⁵ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, Komanita Polisi Le'ole'o, 15 Ma'asi 2007.

⁶⁶ Faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a mei he Tau Ma'u'i Fonua 'a Tonga, 16th Ma'asi 2007.

⁶⁷ Tatau pe mo 'olunga.

⁶⁸ Vakai ki he fakatata: *Fainga'a v Lelea* [2005] TOSC (Unreported, Webster CJ, 6 January 2005)

⁶⁹ Vakai ki he fakatata: *Christie v Leachinsky* [1947] 1 All ER 567 (HL)

Fakatata 11: Fakatauhoa 'a e ngaahi timi puke, lahi 'o e puke mo e faka'avalisi 'o e puke 'oku pehee na'e fakaha ai ki he kakai 'a e 'uhinga kuo puke ai kinautolu.

Na'e fakaha 'e he Tau Malu'ifonua 'oku 'ikai fiema'u ia ke nau tala ki ha taha kuo puke 'a e 'uhinga kuo puke ai kinautolu 'i he Malumalu 'o e Lao Fakatu'upakee.⁷⁰

Na'e pehee mei he Tau Malu'i Fonua, neongo na'e te'eki ke ako'i 'a e kau sotia 'i he ngaue fakalao ki he kakai sivile, ka na'a nau 'osi ako ki he ngaahi founa ki hono puke 'o e kakai faihia.⁷¹ 'I hono faka'eke pe na'e ako'i 'a e kau sotia 'i he founa fakahoko ngaue ki he kakai tukuaki'i faihia 'i he malumalu 'o e Lao 'o Tonga fekau'aki mo e puke, tauhi mo faka'eke'eke 'o e kakai tukuaki'i, na'e pehee 'e he Tau Malu'i Fonua na'a nau fakahoko ngaue kinautolu 'i he malumalu 'o e Lao ki he Fepaki lolotonga 'a e Taimi Fakatu'upakee (Rules of Engagement during the Emergency Period).

'I he malumalu 'o e *Tu'utu'u ki he Lao Fakatu'upakee 2006*, 'oku lava ai 'a e kau 'ofisa tauhi lao 'o puke ha taha 'oku nau mahamahalo'i 'i he makatu'unga fe'unga te nau maumau'i 'a e maau fakatokolahi. Ko hono sivi'i pe na'e 'i ai ha makatu'unga fe'unga ki he mahamahalo pea ala fakatonuhia'i ai 'a e puke, 'oku mo'ulaloa 'a e konga 'uluaki ia ki he tui 'a e 'ofisa 'oku ne fai 'a e puke, he kuopau ke 'uluaki mahamahalo'i mo'oni 'e he 'ofisa ko e tokotaha na'a ne puke na'a ne mei maumau'i 'a e maau ki he nofo. Pea ko e konga ua 'oku tu'u 'ataa ia mei he 'ofisa fai puke, he kuopau ke 'i ai 'a e makatu'unga pe fakamo'oni fe'unga ke tu'itu'ia ai 'a e fo'i mahamahalo ko ia.

⁷⁰ Faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a , 16'o Ma'asi 2007.

⁷¹ Faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a mei he Tau Ma'u'i Fonua 'a Tonga, 16th Ma'asi 2007.

Na'e tokolahi 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau launga 'i hono puke tavale kinautolu 'e he Tau Malu'i Fonua mo e kau sotia 'a ia na'a nau pehee na'a nau lele holo mo puke pee kakai mei he hala.

Na'e pehe 'e 'Sean', ko e tamasi'i ta'u 17 'a ia na'e puke pea tauhi huoa 'e 24 pea tukuange ta'efaka'ilo:

"Na'e lolotonga 'emau lue ki 'api. Na'e 'asi hake ai ha kau polisi mo ha kau sotia 'o fakahanga mai 'enau me'afana kiamautolu. Na'a nau talamai ke 'tu'u ma'u he feitu'u na'a mau 'i ai.' Pea nau omi leva, ko e kau polisi 'e toko 8 mo e kau sotia 'e toko 5, 'o kamata hono tuki, 'aka mo liaki takai mautolu, mo ta 'aki mautolu 'enau me'afana. Na'e pehe'i mautolu ha miniti 'e 2 pe 3. Pea puke leva mautolu 'o 'ave.'"⁷²

Na'e pehee 'e Viliami ko e tangata ta'u 23, na'e 'ikai ke talaange 'e he kau sotia ia 'a e 'uhinga na'e puke ai ia, ka na'e tauhi ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 48 ki mu'a pea toki tukuange ta'efaka'ilo ia:

"Ko u tui na'e 'i ai 'a e lipooti 'o ha fuhu 'i he 'elia (to'o e hingoa 'o e feitu'u). Na'e a'u ange ai 'a e loli sotia 'e ua pea puna e kau sotia ki tu'a ha'ao 'a e feitu'u ko ia 'o puke pe ha taha he hala. Na'e ha'u pe sotia ia 'e taha 'o tuki'i au hoku mata. Mahalo na'u pongia au ai he na'a ku toki 'aa hake pee he loli sotia mo hoku kaungatangata 'e taha na'e 'i 'olunga ia 'ia au.'"⁷³

'I he toko 81 na'e puke, ko e peseti 'e 53% 'o e kakai ko ia na'e 'ikai faka'ilo ia. 'I hono fakakongokonga 'o e fakamatala ko ia, 'oku ha ai ko e peseti 'e 77% 'o e kakai na'e puke 'e he timi sotia 'ata'ataa pe na'e tukuange ta'e 'i ai ha faka'ilo ia. 'Oku fakatauhoa eni ki he peseti 'e 55% 'o e ni'ihii na'e puke pea tukuange ta'efaka'ilo 'e he timi tuifio 'o e polisi mo e sotia pea mo e peseti 'e 37% 'o e timi polisi 'ata'ataa pee.

Na'e fakaha 'e he Tau Malu'ifonua 'oku 'ikai fiema'u ia ke nau toe ma'u ha mahamahalo pe hu'uhu'unga fe'unga ke puke'aki ha taha.⁷⁴

'I he Malumalu 'o e Lao Tefito, kuopau ke tauhi 'i he feitu'u kotoa 'oku tauhi fakalao ai 'a e kakai, ha Tohi Lesisita kuo fakafika hono peesi, pea fakaha ai 'a e hingoa 'o e tokotaha kuo

⁷² Faka'eke'eke 'i he 'aho 10 Tisema 2006.

⁷³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Tisema 2006.

⁷⁴ Faka'eke'eke 'o Lt.Col. Tongapo'uli Aleamotu'a , 16 'o Ma'asi 2007.

puke; 'uhinga na'e puke ai, mafai na'a ne puke mo e 'aho mo e houa na'e fakahu pe tukuange ai.⁷⁵

'Oku ha na'e fakamaatoato 'a e kau polisi 'i hono lekooti 'a e hingoa 'o e kakai na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Ka ko e peseti 'e 12% 'o e kau tauhi fakalao na'a nau pehee na'e 'ikai ke nau sio ki honau hingoa na'e lesisita 'i he'enua a'u atu, ka 'oku malava na'e toki fakakakato eni ia hili hono fakahu 'a e ni'ihiki ko ia ki pilisone.

'Oku fakahaa 'e he Founga Ngaue Fakavaha'apule'nga ki hono Tauhi 'o e Fanau,⁷⁶ kuopau ke fakaha leva ki he matu'a pe taha tauhi 'i hano puke ha tamasi'i pe ta'ahine.⁷⁷ Ko e kotoa 'a e fanau 'e toko 19 na'e puke na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Ko e toko 2 pe ai na'a na pehee na'e 'eke ange kia naua pee te na fie fetu'utaki ki honau 'api 'o fakaha hona tuukunga. Toko 3 'o e fanau ko eni na'a nau pehee neongo na'e lesisita honau hingoa ki he lesisita 'e he kau polisi na'e 'ikai 'eke ange honau ta'u motu'a pe 'aho fa'ele'i. Ko e fanau ko eni na'a nau ta'u 11, 15 mo e 17.

Ko e fehalaki ko eni 'i he founga ngaue na'e haa mahino ia 'i ha puke mo tauhi fakamalohi 'i he houa 'e 24 'o ha tokotaha fakamo'oni 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he 'aho 13 Tisema 2006. Na'e pehee ai 'e 'Kali', ko e tangata ta'u 35;

"Na'e hanga 'e he Siaina 'o e falekoloa Siaina homau kauhala 'e taha 'o fakahingoa au ki he kau polisi ko e tokotaha fakamo'oni ki he kaiha'a na'e hoko lolotonga 'a e moveuveu. Na'e ha'u leva 'a e kau polisi ki homau 'api 'o hiki 'eku fakamatala ki he me'a ne u sio ai. 'I he 'aho hoko na'e toe tau ange 'a e kau polisi ki 'api 'o kole mai ke mau 'alu ki 'api polisi ke toe hiki 'eku fakamatala.

'I he a'u 'i he 'api polisi ('Ulu'i 'Apitanga Polisi) na'a nau (kau polisi) talamai ke u tali he sea 'i tu'a he tesi tali kakai ka nau 'alu 'o 'omai 'a e 'u pepa. Hili ha houa 'e 2 na'e ha'u ha 'ofisa polisi na'e 'ikai ke u 'ilo 'o taki au ki he loki pilisone. Na'e tauhi ai au he 'aho mo e po ko ia pea toki tukuange he 'aho 'e taha hili ia ha'aku launga. Na'e 'ikai ke toe ha'u e kau polisi ia ke hiki 'eku fakamatala mea au!"⁷⁸

⁷⁵ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he Ngaahi Tu'utu'uni Pau, palakalafi 7.

⁷⁶ 'i he lipooti ko 'eni, 'oku 'uhinga 'a e "fanau iiki" ki je fanau ta'u 18 'o fai ki lalo.

⁷⁷ Vakai ki he Ngaahi tu'utu'uni 'a Beijing, palakalafi 10: Ki he ngaahi sion'i fakahinohino ki hono malu'i 'o e taha kotoa pe 'oku puke popula 16(3).

⁷⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 18 Tisema 2006.

F Ta lolotongta 'a e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi

'I he malumalu 'o e kupu 14 Konisitutone 'o Tonga, "'E 'ikai 'aupito fakamana'i ha taha ke ne fakahalaia'i ia 'e ia...".⁷⁹ Ko ha vetehia na'e fai 'i ha fakamalohi ta'e hoa mo e lao 'e 'ikai lava fakahu atu ko ha fakamo'oni 'i ha Fakamaau'anga Fakalao⁸⁰ pea 'i he hopo hia, 'oku 'i he Kalauni 'a e fatongia ke fakamo'oni'i ta'etoeveiveiua ko ha vetehia pe fakamatala 'a e tokotaha tukuaki'i na'e ma'u ia ta'e fakalotoa, fakailifia'i pe 'i ha palomesi.⁸¹

'I he kakai 'e toko 68 na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi, peseti 'e 53% ai na'a nau pehee na'e ta kinautolu pea/pe fakamana'i 'e ta lolotonga hono faka'eke'eke 'e he kau polisi.

Ko e peseti 'e 22% 'o e kakai na'e faka'eke'eke, na'e hoko ai 'a e matu'aki ta lolotonga 'a e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Ko e ta ko eni na'e kamata pe mei he paa'i 'a e mata ki he ta fakamamahi. Kotoa 'i he ngaahi keisi ko ia, na'a pehee 'e he ni'ihiki ko eni na'e ngaue'aki 'a e taa ke fakailifia'i, ta'aki pe feinga ke ta'aki 'a e fakamatala pea/pe fakamalohi'i ha vetehia.

Na'e pehee 'e 'Siale', ko e tangata ta'u 21 na'e ta fakasino ia lolotonga hono faka'eke'eke 'e he kau polisi koe'uhi na'e 'ikai ke ne vetehia ki ha hia na'a ne fai;

"Koe'uhi na'a ku fakamatala malu'i au na'e tuki ai au 'e he toko 3 'ou to ai ki lalo ki he faliki, pea nau heka hifo 'ia au 'o tuki mo 'aka au ke u lea ko au na'a ku tutu 'a (to'o hingoa 'o e feitu'u). Na'e 'alu pe ke koviange 'a e taa. Na'a nau pehee 'oku nau ma'u 'a e 'u taa 'o 'oku ko au na'a ku tutu. Na'a ku 'eke ange ke u sio ki he 'u taa ko ia, ka na'a nau pehee 'oku 'ikai ke 'i ai ia he taimi ko ia. Na'e taa'i au 'e ha taha mei mui 'o meimei mole ai pe 'atamai lelei 'ia au. Na'e taa'i au 'e he taha hoku mata 'o meimei kui hoku mata.

Ka ko hoku vakavaka na'e kovitaha he na'e 'ikai ke u lava tokoto fakataha ki ha tafa'aki. Na'e 'ikai ke nau ma'u ha 'uhinga ke tauhi ai au – ko ia ne nau talamai ai ko hoku tataa na'a ku tui, matasio'ata mo e uasi kuo mole ia."⁸²

⁷⁹ Konisitutone 'o Tonga, kupu 14

⁸⁰ Fakamatala Fakamo'oni [Vahe 15] kupu 19 "'E 'ikai ngofua ke fai ha fakamatala fakamo'oni ki ha tali hia 'a ia na'e fai 'i ha fakamalohi'i ta'e hoa e lao"

⁸¹ Fakamatala Fakamo'oni [Vahe 15] kupu 21 "'E 'ikai ngofua ke fai ha fakamatala fakamo'oni ki ha vete hia 'o kapau 'oku ha ki he Fakamaau'anga na'e tupunga hono fai 'o e vete hia mei ha me'a fakaloto'i, pe fakamana'i pe tala'ofa 'oku kau ki he faka'ilo, pea na'e fai 'e he talatalaaki pe 'e ha taha 'oku ne pule'i 'a e faka'iloa ha tu'unga 'i he 'a e Fakamaau'anga 'e ma'u ai 'e he faka'iloa ha tu'unga lelei 'i he 'ene mahalo ten e ma'u 'i he fai 'a e vete hia ha me'a 'oku 'aonga pe faka'ehi'ehi ai ha me'a kovi 'oku kau ki he faka'ilo kuo fai."

⁸² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

Hili 'a e faka'eke'eke ko eni, na'e pehee 'e 'Siale' na'e 'ikai fai ha faito'o ki ai pea tauhi ia he 'aho 'e 7 pea toki tukuange.

Na'e pehee 'e 'Lisiate', ko e tangata ta'u 24 na'e faka'eke'eke tu'o 2 'e he kau polisi, ko e 'uluaki faka'eke'eke na'e houa 'e 8 pea ne hoko ai eni:

“Na'e 'ave au 'e (“Ofisa 1', to'o hingoa 'ofisa) ki 'olunga 'o ne faka'eke'eke au. Na'e fu'u ma'u 'a e ki nima na'e a'u 'o mamatea hoku ongo nima. Na'e 'uli'uli mo taki'uli hoku ongo nima; na'e 'osi uu'u 'a e kii ia ki he kakano he taimi ko eni. Nau talamai na'a ku tutu 'a e fale tuku'anga koloa. Na'e 'alu leva 'a 'Ofisa 1' ki he loki 'e taha.

“Na'e laka mai leva 'a e polisi 'e taha, (“Ofisa 2', to'o e hingoa) 'i hoku tu'a 'o tuki'i hoku 'ulu – 'ou to ai hoku mata ki lalo he faliki. Na'a ku pongia ai pea u 'aa hake 'oku 'aka au hoku tu'a. Na'a ku kuku hoku mata. Na'e to'o leva 'e ('Ofisa 2) 'a e sea ukamea 'o taa tu'o fitu 'aki hoku tafa'aki. Na'a ne hoka'i hifo 'aki e sea au ki he faliki pea ne to'o hake 'a e puha 'uhila 'o puke 'i 'olunga hoku 'ulu teuteu li 'ia au. Na'e kaila 'a e polisi 'e taha kuo fe'unga pea ne tuku 'a e puha 'uhila ki lalo. Na'e foki ange leva 'a ('Ofisa Fika 1) pea hoko atu 'a e faka'eke'eke. Na'e toutou hu atu mo hu mai 'a ('Ofisa 2) pea ne toutou tuki mo paa'i ai pe au mei mui.”⁸³

Hili 'a e 'aho 'e 8 mei he faka'eke'eke na'e toki 'ave leva 'e he kau polisi 'a 'Lisiate' ki he falemahaki he na'e tale toto ia. Ko 'ene launga mo e talatala na'e lekooti ia 'i he falemahaki ko e felangaaki angamaheni 'a e sino, vaivaia/lua 2 x toto 'oku 'asi pea mofi⁸⁴. 'Oku 'ikai pe 'asi ia 'i he'ene faile fakafalemahaki pe nouti fakato'ituitui 'a e toketaa mo e neesi ha lave kau ki he ngaahi lavelavea 'oku ha sino 'i he sino 'o 'Lisiate' hangee ko e takataka'uli.

Na'e a'u atu 'a 'Lina' ko e fa'ee 'a 'Lisiate's' ki falemahaki hili pe ia hono fakatokoto 'a Lisiate 'o nofo hono tafa'aki he 'aho 'e 8 na'e tokoto falemahaki ai.

Na'e fakamatala'i 'e 'Lina' 'a e lavelavea hono foha 'o pehee:

“Na'e takataka'uli hono fo'i mata 'e taha mo e 'u takataka'uli hono tu'a. Na'e 'i ai 'a e takataka'uli ki hono uma fotunga 'L', 'oku ou lava pe 'o tala

⁸³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Sanuali 2007.

⁸⁴ Lipooti Falemahaki Vaiola, 4 Tisema 2006.

*na'e ta 'aki ia ha sea pe tepile. Na'e faingata'a 'ene maanava pea faingata'a'ia 'ene tale. Na'e 'ikai lava ia 'o ngaue he 'uluaki 'aho 'e tolu.'*⁸⁵

Na'e pehee 'e 'Lina' na'e ta'ekofu 'a 'Lisiate' lolotonga 'ene 'i Falemahaki pea 'ilonga lelei ai 'a e ngaahi taka'uli hono tu'a. Na'a ne pehee:

*"Na'a ku launga ki he kau ngaue falemahaki na'e taa'i ka na'e 'ikai ke nau tokanga mai nautolu, na'e tukunoa'i pe ia 'enautolu.'*⁸⁶

'I he kakai koia na'e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'a ia na'e 'ikai ke taa'i fakasino, ko e peseti ai 'e 30% na'a nau pehee na'e fakailifia'i kinautolu 'e taa'i 'e he ni'ihi na'a nau faka'eke'eke kinautolu. 'I he ngaahi keisi kotoa koia, na'e pehee 'e ni'ihi koia, na'e ngaue'aki 'a e fakamana ke fakailifia'i mo ta'aki pe feinga ke ta'aki mai pea/pe fakamalohi'i ha vetehia.

Ko e kalasi pehe ni 'o e taa, kuo lipooti mai na'e kamata pe mei he'enu sio ki hano taa ha taha kehe 'i he loki faka'eke'eke, ki he fakamana'i 'e taa'i fakahangatonu kinautolu he ta'etali 'a e fehu'i pea a'u ki he fakamana 'e tamate'i'aki 'a e 'u me'afana.

Na'e pehee 'e 'Feleti' ko e tamasi'i ta'u 19 ko e lolotonga 'a e kamata hono faka'eke ia 'i he 'Apitanga Polisi Mu'a, na'e lea fakamana ange 'a e kau polisi ke vetehia:

*"Na'a nau fakamalohi'i au ke u vetehia na'a ku kau he moveuveu. Na'a nau ngaohi kovia au. 'Osi ha haafe houa na'e pau ke u fakahaofi au 'aki 'eku tali ko e me'a ne nau talamai na'e mo'oni. Na'a nau fakamana'i fakamaatoato ke fakalavea'i au. Na'e 'ikai ke toe 'i ai ha taha kehe ia 'i he pilisone ('Apitanga Polisi Mu'a) 'i he taimi ko eni. 'I he efiafi na'e 'omi au ki kolo ('Ulu'i 'Apitanga Polisi).'*⁸⁷

Na'e pehee 'e 'Loui', ko e tamasi'i ta'u 19 lolotonga hono faka'eke'eke ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi:

*"Na'a nau talamai kapau he 'ikai ke u vetehia ki ha ngaahi me'a te nau tautau fulihi au 'o taa au ke u siko.'*⁸⁸

⁸⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 26 Fepueli 2007.

⁸⁶ Faka'eke'eke 'i he 'aho 26 Fepueli 2007.

⁸⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

⁸⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Vuna', ko e tamasi'i ta'u 11, ki mu'a hono faka'eke ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi:

"Na'e hu mai 'a e 'Ofisa Polisi tangata 'o fakamana'i te ne taa au 'aki e va'akau, pea 'ai ke 'ave au ia ki tu'a, pea u kamata tangi au 'o kaila mai 'a e polisi fefine ke 'oua 'e taa'i au."⁸⁹

Na'e pehee 'e 'Latu' ko e tangata ta'u 42, lolotonga hono faka'eke ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, na'e sio ai ki hono taa 'o ha taha kehe na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi 'i he loki tatau pe:

"Na'a ku sio ki ha taha popula na'e fekau ke tokoto fo'ohifo he faliki pea folahi 'a e fala ai kae punopuna 'a e polisi ia ai."⁹⁰

'I he toko 68 na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, ko e peseti pee 'e 6% na'a nau pehee na'e fakahaa ange ki mu'a honau faka'eke'eke 'oku 'ikai fakamalohi'i ke nau lea ki ha me'a 'e 'eke ange 'e he kau polisi. 'I he fanau 'e toko 19 na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi ko e tokotaha na'a ne pehee na'e fakahaa ange 'oku 'ikai fakamalohi'i ia ke lea ki ha me'a.

Neongo ia, na'e tukuaki'i 'e 'Palu' 'a ia na'a ne pehee na'e fakatokanga fakalelei 'e he kau polisi 'ene totonu ke fakalongolongo, ki mu'a 'i hono faka'eke'eke ia:

"Na'e tala mai 'eku totonu ke u fakalongolongo. Pea na'e fokotu'u mai leva 'a e me'afana ki hoku 'ulu pea talamai ke u lea lolotonga ia 'oku fakafehu'i au."⁹¹

G Tukunga 'o e Tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi

Ko e 'avalisi 'o e loloa hono tauhi 'o e ni'ihina na'e 'ikai ke faka'ilo ko e houa 'e 35 (ko e fika ko eni 'oku 'ikai kau ai 'a e tokotaha na'e ne pehee na'e fakahu ia 'aho 'e 29 ta'efaka'ilo). Ko e 'avalisi 'o e taimi tauhi 'o e ni'ihina na'e faka'ilo ki ha hia ko e 'aho 'e 16. Ko e taimi loloa taha kuo lipooti mai ko e 'aho 48. Ko e tokotaha ko eni na'e ta'u 16.

⁸⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 20 Tisema 2006.

⁹⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 15 Tisema 2006.

⁹¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

Fakatatau ki ha Lipooti Fakafonua 'i he Ngaahi 'Isiu Fakamuimui ki he Pilisone 'i he 2003, na'e pehee ai ko e ngaahi naunau 'i he pilisone 'o Tonga "kuo fakamo'oni'i 'oku ta'emalu, ta'e haisini, si'isi'i hono 'elia, pea 'oku 'ikai ke ne fakafiemalie'i 'a e Tu'utu'uni Tefito 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tauhi 'a e kau Popula [sic]."⁹²

'I he malumalu 'i e Tefito'i Tu'utu'uni Tefito, ko e ngaahi naunau kotoa ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula pea tautautefito ki he naunau mohe, kuopau ke fetaulaki lelei ia mo e fiema'u fakamo'ui lelei, tautefito ki he lahi 'o e 'ea, lahi 'o e faliki, maama, mafana mo e vilo 'a e 'ea ki loto.⁹³ Ko e ngaahi fiema'u kehe kau ki he toileti mo e veve pea mo e mohe'anga 'e toki fai ha lave ki ai 'a mui.

Fu'u tokolahi:

'Oku pehee 'e peseti 'e he 96% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula, na'e fu'u fonu mo tokolahi 'a e 'Ulu'i 'Apitanaga Polisi. Taimi lahi, ko e ngaahi loki pilisone na'e meimei ke liunga tolu pe lahiange ai 'a e kakai 'i he tokolahi fe'unga.

'Oku ha 'i he Tepile 1 'i lalo 'a e 'avalisi faka'aho 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e tauhi 'i he loki pilisone takitaha, mei he 'aho 17 Novema 2006 ki he 15 Sanuali 2007. Ko e tokolahitaha 'oku taau ke fakahu 'i he loki pilisone kotoa 'oku faka'si mo ia ke faka'ilonga ai 'a e fu'u tokolahi 'a e ngaahi pilisone.

	Loki 1	Loki 2	Loki 3	Loki 4	Loki 5	Loki 6	Loki 7
'Avalisi faka'aho 'o e kakai 'i he loki pilisone takitaha ⁹⁴	16	19	22	25	6	20	20
Tokolahi fe'unga ke tauhi he loki takitaha ⁹⁵	4	4	4	4	4	4	8

Tepile 1: Fakatauhua 'o e 'avalisi faka'aho 'o e tokolahi 'o e ni'ihni na'e tauhi 'i he loki pilisone 'e fitu 'o e 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, mei he 'aho 17 Novema 2006 ki he 15 Sanuali 2007, pea mo e tokolahi fe'unga 'o e loki takitaha.

Ko e 'avalisi fakakatoa 'o e kakai na'e tauhi 'i he pilisone fakatatau ki he Tepile 1 koe 128. 'I ha 'a'ahi 'a e Kolosi Kula 'i he 'aho 1 Tisema 2006, na'a nau 'esitimeti ai 'a e ni'ihni na'e 'i pilisone ki he toko 140. (Ko e 'esitimeti ko eni na'e kau ai 'a e 'Ulu'i 'Apitanga Polisi mo e ki'i 'apitanga iiki 'i Mu'a mo Nukunuku).⁹⁶

⁹² Moleni F. Taufu, Taki le'ole'o 'o 'Api Pilisone, 'i he lipooti na' e ui ko e " Lipooti Fakafonua 'i he ngaahi 'isiu Fakaonopooni ki he Fakalelei'i, 23rd Konifelenisi 'a 'Esia moe Pasifiki, 2003, ma'u 'i he 'intaneti 'i he 'aho 4 'O tisema 2006 'i he tu'asila [http://www.apcca.org/Pubs/23/Tonga/Discussion%20Paper%20\(Tonga\).PDF](http://www.apcca.org/Pubs/23/Tonga/Discussion%20Paper%20(Tonga).PDF).

⁹³ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau, palakalfi 8.

⁹⁴ Tokolahi 'o e fika na'e ngaue'aki: Loki 1 n = 7; Loki 2 n = 13; Loki 3 n = 10; Loki 4 n = 11; Loki 5 n = 3; Loki 6 n = 1; Loki 7 n = 28.

⁹⁵ Pers. Comm Mr. Semisi Tapueluelu, Na'e Pule Pilisone (1992 to 1998), Government of Tonga.

⁹⁶ 'A ia na'e fakaha 'i he lipooti 'a e Pule'anga mei 'Ofisi 'a e Palemia na'e 'asi ai 'oku fokotu'u mai he Kolosi Kula ke fakalelei'i 'ae ngaue ke tahi 'a e ngaahi pilisone, 21 'o Tisema 2006 (Ma'u 'i he 'intaneti: www.pmo.gov.to).

Na'e pehee 'e 'Alu', ko e tangata ta'u 33 na'e tauhi 'i he 'aho 'e 43 'i he vaha'a 'o e uike faka'osi 'o Novema 2006 mo e uike ua 'o Sanuali 2007:⁹⁷

"Na'e 'uli 'aupito 'a e 'ea he na'e fu'u tokolahi hono fa'u kimautolu ki he loki pee 'e taha, taimi lahi 'ikai ke mau lava 'o mohe ko 'emau fu'u tokolahi 'i he pilisone."⁹⁸

Na'e pehee 'e 'Mailau', ko e tangata ta'u 21 na'e tauhi 'i he 'aho 'e 10 'i he vaha'a 'o e uike 3 mo e uike 4 'o Novema 2006⁹⁹:

"Ko e toko 8 pe na'e lava mohe he mohenga papa, tautau tokoua, ka ko e toenga 'o kimautolu toko 20 na'a mau feinga mohe holo he faliki sima."¹⁰⁰

Anga e nofo he loki pilisone:

Na'e fakamatala 'a e kau tahui fakalao mo e kau popula ki he tukunga matu'aki ta'etaau mo e tangata 'i he ngaahi 'apitanga polisi. Na'e pehee 'e 'Sitiveni' ko e tangata ta'u 28 na'e tauhi 'i he 'aho 'e 9 'i he vaha'a 'o e uike 3 mo e uike faka'osi 'o Novema 2006:¹⁰¹

"Na'e fu'u 'uli 'a e ngaahi loki pilisone. Na'e 'i ai 'a e fanga fo'i anoano'i tu'uofi 'i he lalo mohenga mo e tu'umama'o pakupaku he holisi. Na'e fu'u malohi 'a e nanamu 'o e tu'uofi mo e tu'umama'o he na'e langa ai hoku 'ulu."¹⁰²

Ko e fu'u tokolahi ko ia 'a e pilisone na'a ne faka'ai'ai 'a e tukunga ta'ehaisini 'a e nofo ai, 'a ia na'e iku launga ai 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula 'i he langa kete, hangatamaki mo e veli, 'a ia na'e tupu mei he vela mo e 'afu pikipiki pea 'ikai angi ha 'ea ki loto mo e toe 'ikai ke nau 'asi ki he maama fakanatula 'o e la'aa 'i he 'aho. Na'e launga 'a e kau tauhi fakalao 'i he momoko he po'uli.

Fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Pilisone (Vahe 36A), ko e kau popula kuo tu'utu'unia faka-fakamaau'anga kuopau ke nau tui 'a e teunga 'o e kau popula.¹⁰³ Fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, ko e kau tauhi fakalao mo e kau popula kotoa pe 'oku 'ikai tali ke tui

⁹⁷ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

⁹⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 16 Sanuali 2007.

⁹⁹ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke

¹⁰⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

¹⁰¹ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

¹⁰² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

¹⁰³ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 129(1).

honau vala, kuopau ke 'oange ha vala ke nau tui 'oku taau mo e 'ea pea fe'unga mo 'ene mo'ui lelei.¹⁰⁴

Ka na'e lipooti 'e ha kau tauhi fakalao 'e toko 5 (kau ai ha ki'i tamasi'i), na'e fakamalohi'i kinautolu ke vete honau vala 'i he'enua a'u pe ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, pea ke nau hu ki pilisone fo'i vala loto pe. Ko e loloa taha kuo lipooti mai 'e he kau tauhi fakalao pehe ni ko e 'aho 'e 3.

Na'e pehee 'e 'Tupou', ta'u 21, na'e tauhi ia he 'aho 'e 3 pea toki tukuage ta'efaka'ilo:

"Na'e to'o kotoa hoku vala - tukukehe pe hoku taluseseloto. Na'a nau faka'eke'eke au. Na'a nau fakamana te nau taa'i au lolotonga 'a e faka'eke'eke. Pea toki fakafoki mai hoku vala."¹⁰⁵

Na'e pehee 'e 'Sean', ta'u 17, 'a ia na'e tauhi houa 'e 24 ki mu'a pea toki tukuage ta'efaka'ilo na'a nau a'u atu pe ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi pea hanga 'e he polisi 'o;

'Eke mai homau hingoa mo e feitu'u 'oku mau nofo ai. To'o hoku vala, kau tu'u falaniloto pe mo tauluseseloto.¹⁰⁶

Fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, ko e tauhi fakalao mo e popula kotoa pe, kuopau ke 'oange hano mohenga kehe 'o fakatatau ki he tukunga fakafonua, pea mo ha kafu makehe fe'unga 'a ia 'oku ma'a 'i he taimi 'oku tufa atu ai, tauhi maau pea ke fetongi he taimi fe'unga ke mahino 'oku ma'a.¹⁰⁷ 'I he malumalu 'o e Tu'utu'uni 'o e Pilisone (Vahe 36A) 'oku pau ke mohe 'a e kau popula 'i he faliki pea ke nau omi mo ha'anau fala pe 'anautolu 'e faka'ataa 'e he kau ma'u mafai. 'Oku 'ikai ha lau ia kau ki he kafu.¹⁰⁸

Na'e 'ikai foki 'ave ha kafu pe fala ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula. Na'e lipooti mai 'e he kau tauhi fakalao mo e kau popula 'enua fetongitongi mo e ni'ihina'e mohe 'i he mohenga papa 'ata'ataa pea mo e ni'ihina'e mohe he la'i faliki sima.

Ko e ta'e 'i ai ko ia ha mohenga, pea a'u pe ki he taimi 'e taha ki he vala, na'e iku tu'ulaveangofua ai 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ki he puke koe'uhi ko e momoko 'i

¹⁰⁴ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he founga ki h'engaahi Tu'utu'uni Pau, palakalafi 17(1).

¹⁰⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

¹⁰⁶ Faka'eke'eke 'i he 'aho 10 Tisema 2006.

¹⁰⁷ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalafi 19.

¹⁰⁸ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 129 (2).

he po'uli. Na'e pehee 'e 'Eua' ko e tangata ta'u 35 na'e tauhi houa 'e 24 lolotonga e uike ua 'o Tisema:¹⁰⁹

“Na'e tokolahi 'a e kau popula na'a nau puke koe'uhi ko e kovi 'a e 'ataakai nofo he pilisone, tautautefito ki he momoko he po'uli, kae 'ikai ha kafu pea 'i he la'ifaliki sima pee na'e 'i ai e ni'ihi ko e talauseseloto pe.”¹¹⁰

Na'e pehee 'e ha toko ua na'e faka'eke'eke ki he lipooti ko eni, na'a na pehee na'a na tale toto hake pea 'ave kinuaa 'e he Va'a Malu'i ki falemahaki 'o fakatokoto ko e niuomnia.¹¹¹ Na'a na pehee hili pe hono faka'ataa kinuaa na'e toe fakafoki pe kinuaa ki pilisone ki he tukunga tatau na'a na iku puke ai.

Na'e toe pehee 'e ha toko fa kehe, 'o kau ai ha tamasi'i ta'u 16, na'a nau talatala ki ha toketaa mo ha kiliniki hili ia hono tukuange kinautolu 'o launga ko e niuomnia.

Na'e lipooti 'e he kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e matolu 'a e ngaahi loki pilisone 'i he namu. Na'a nau pehee na'e 'ikai ke tali 'e he kau polisi ia 'a e kole ke 'oange ha'anau faka'ahunamu. Na'e pehee 'e 'Sefo' ko e tangata ta'u 28 na'e tauhi 'i he 'aho 'e 9 lolotonga 'a e uike faka'osi 'o Novema 2006¹¹²:

“Ko e fanga manu na'a nau 'i he feitu'u kotoa pe. 'I he po'uli te ke lava pe 'o sio ki hono kapu 'e he namu 'a e tamaiki, ki'i kongā 'ao manifi he tokotaha kotoa pe. Ko 'enau longoa'a 'i he po'uli te te 'aa'aa ai pe kita he po'uli. Na'e 'ikai pe 'omai ha'amau faka'ahunamu.”¹¹³

Tukunga e toilet:

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, kuopau ke fe'unga 'a e ngaahi naunau toilet ke lava ai 'a e popula kotoa 'o taliui ki natula 'i he taimi ni 'oku ui ai, pea ke ma'a mo taau foki.¹¹⁴ Ko e toilet kotoa 'oku ngaue'aki 'e he kau tauhi fakalao moe kau popula ke taauhi lelei pea tauhi ma'a he taimi kotoa.¹¹⁵

¹⁰⁹ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

¹¹⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 18 Tisema 2006.

¹¹¹ Na'e puke popula 'a Sini 'i he aho 14 'o Tisema, na'e tauhi ia 'i falemahaki 'i he 'aho 22 'o Tisema 'i he taimi hono faka'eke'eke ia ki h elipooti ko 'eni. Lisiate na'e puke popula ia 'o fe'unga mo e 'aho 'e 38. na'e tokotoi ia 'i Falemahaki 'o fe'unga mo e 'aho 'e 8. Ko 'ene lekooti fakafalemahaki 'oku faille pe ia he tokotaha fa'u tohi ni.

¹¹² 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

¹¹³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 10 Sanuali 2007.

¹¹⁴ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he founga si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalfi 12.

¹¹⁵ Tatau mo 'olunga, palakalafi 14.

'Oku 'ikai ha toileti ia 'i he fanga ki'i loki pilisone 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi; ka 'oku 'i ai 'a e ongo toileti 'oku na tu'u fakataha 'i ha poloka ki he tafa'aki pe 'o e ngaahi loki pilisone. Kuopau ke tukuange mai 'e he kau polisi ia 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ke nau ngaue'aki 'a e toileti. Ko hono ta'etali ke nau oo ki toileti koe'uhi ko ha tautea, ('oku fakaikiiki 'i he Sekesoni 1) na'e iku ia ki he movete 'a e tu'uofi mo e tu'umama'o 'i he ngaahi loki pilisone.

Na'e pehee 'e he tokotaha tauhi fakalao mo e popula kotoa pe na'e fu'u palakuu 'a e tukunga 'o e ongo toileti ko ia. Ko e ongo toileti na'e ngaue'aki 'e he toko 140. Ka na'e maumau 'a e toileti ia 'e taha 'i he 'aho 19 Novema 2006 pea iku ngaue kotoa 'aki ai 'a e toileti pe 'e taha.

Na'e fakamatala'e 'e 'Leni' ko e tangata ta'u 31 'a e tukunga 'o e toileti lolotonga 'a e 'aho 'e 27 na'e tauhi fakalao ai ia mei he uike 4 'o Novema ki he uike fa 'o Tisema 2006¹¹⁶:

"Na'e totolo holo 'a e 'uanga 'i he toileti. Na'e ha'u fakataha pe 'a e tu'umama'o mo e 'uanga 'o faliki 'a e me'a tangutu he poo mo e faliki he taimi 'oku ke falasi ai. Na'a mau anga mautolu he lue 'i he funga 'uanga pea mo hono tahi 'a e 'uanga meihe funga poo. Na'a ku ngaue'aki 'a e tapa'i nima hoku sote ko e pepa toileti. Na'e 'i ai e ni'ihia ia na'a nau oo ki he fo'i 'ataa, folahi 'a e la'i foila pe pepa 'o tu'umama'o ai ko e 'ikai fie lue he funga 'uanga 'i he toileti."¹¹⁷

Na'e fakamatala'i 'e 'Malakai', ko e tangata ta'u 36 'a e tukunga 'o e toileti lolotonga 'a e 'aho 'e 20 na'e tauhi ai ia 'i he vaha'a 'o e uike 1 mo e uike 3 'o Tisema 2006:

"Ko e taha ko ee 'amautolu (toileti) na'e ngaue pe ia – na'e tupu hake 'a e 'uanga ia 'i he ta'e he toileti na'e maumau. Na'e mongomonga 'ataa pe. Ko e toileti ko ia na'e ngaue, na'e fonu pe ia he ta'e 'o mei a'u hake ki he ngutu 'o e fo'i poo."¹¹⁸

Na'e 'ikai ha pepa toileti 'e 'omai ki he toileti. Ko e peseti 'e 77% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula, na'a nau pehee na'a nau ngaue'aki 'a e: hala 'ataa, paku'i maa, honau vala pe vai mei he paipa na'a nau inu mei ai, ke fakama'a 'aki honau mui hili 'enau ngaue'aki 'a e toileti.

¹¹⁶ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

¹¹⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 3 Sanuali 2007.

¹¹⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006.

'I ha 'a'ahi 'a e Sosaieti Kolosi Kula 'i he 'aho 1 Tisema 2006, na'a nau fakamatala'i ai 'a e tukunga 'o e toileti 'oku "fu'u kovi mo 'uli"¹¹⁹. 'I he pe hili si'i pe 'a e 'aho 1 Tisema 2006, na'e 'oatu ai 'e he Sosaieti Kolosi Kula 'a Tonga 'a e pepa toileti ki he Potungae Polisi 'a Tonga.

Na'e pehee 'e Potungae Polisi Tonga ia na'e fai pe hono tokanga'i 'o e naunau toileti 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Na'e pehee 'e he Potungae Polisi Tonga ko e palopalema ia 'o e toileti na'e 'ikai ala kalofia koe'uhi ko e ofi 'a e feitu'u ko eni ki tahi 'o iku teke hake 'a e vai ia 'o uesia ai 'a e levolo mo e naunau 'o e toileti.¹²⁰

Fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, kuopau ke fakanaunau 'a e kau popula mo e kau tauhi fakalao 'aki 'a e naunau kaukau ke nau lava takitaha 'o toutou kaukau pe saoa ki he lahi 'a ala tauhi ai 'a e haisini, ka kuopau ke tu'otaha 'i he uike.¹²¹

Na'e 'ikai ha saoa 'e ngaue pe naunau kaukau 'i he ngaahi loki pilisone 'o e 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Na'e fekau 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ke nau kaukau 'i he pesoni fanofano.

Me'akai mo e vai inu:

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, koupau ke 'oatu 'e he kau ngaue 'i he taimi angamaheni 'a e me'akai mo'ui lelei fe'unga ki he malohi mo e mo'ui lelei 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula, pea ke taau hono teuteu'i.¹²² 'Oku totonu foki ke 'ataa ha vai inu ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula 'i ha taimi pe te nau fiema'u ai.¹²³

Fakatatau ki he Tu'utu'uni ki he Pilisone (Vahe 36A) kuopau ke 'oatu ha me'atokoni pongipongi, ho'ata mo efiaki ki he kau popula,¹²⁴ 'o fakatatau ki he fua 'o e me'atokoni 'oku ha 'i he sikeili tepile 1 'o e ngaahi tu'utu'uni.¹²⁵

Ka ko e peseti 35% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau launga 'i he kovi 'a e me'atokoni lolotonga 'enau 'i he 'Ulu'i 'Apitanaga Polisi, (i.e maa 'ata'ataa pe), 'o kau ai 'a e ngaahi 'aho ia 'e ni'ihi na'a nau hala he me'akai. Ko e konga lahi 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula ko eni (75%) na'e fakahu kinautolu lolotonga 'a e 'uluaki uike hili pe 'a e 'aho 16 Novema 2006.

¹¹⁹ A ia na'e fakaha 'i he lipooti 'a e Pule'anga mei 'Ofisi 'a e Palemia na'e 'asi ai 'oku fokotu'u mai he Kolosi Kula ke fakalelei'i 'ae ngaue ke tahi 'a e ngaahi pilisone, 21 'o Tisema 2006 (Ma'u 'i he 'initaneti: www.pmo.gov.to).

¹²⁰ Faka'eke'eke 'o e Komanita Polisi Le'ole'o, Taniela Faletau, 15 'o Ma'asi 2007.

¹²¹ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni tu'upau 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he founga si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalfi 13.

¹²² Tatau mo 'olunga, palakalafi 20(1).

¹²³ Tatau mo 'olunga, palakalafi 20(2).

¹²⁴ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 126.

¹²⁵ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 127.

Ko e konga lahi 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula ko eni na'a nau pehee ko e houa kai pe 'e taha pe ua he 'aho 'a ia ko e maa pe mo e kapa ika. Na'e pehee 'e 'Ofa' ko e tangata ta'u 46, na'e tauhi he 'aho 'e 6 lolotonga 'a e uike 3 'o Tisema 2006¹²⁶ ki mu'a pea toki tukuange ia ta'efaka'ilo:

"Na'e 'omai 'a e fo'i ma 'e 1 mo e kapa ika 'e 1 ke kai 'e he kau popula 'e toko 4. Na'e kaila atu leva 'a e popula 'e taha ki he polisi 'oku 'ikai ko ha kuli kimautilu, ko e kakai mautilu'."¹²⁷

Na'e pehee 'e he peseti 'e 8% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e 'oange 'e he'enua famili 'a e me'akai ke nau kai, pea na'e toe pehee pe 'e he peseti 'e 8% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e 'oange 'enua me'akai mei honau famili ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, na'e 'ikai a'u ange ia kiate kinautilu. Peseti 'e 23% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau pehee ne nau ma'u 'a e me'akai makehe ia mei he me'akai na'e 'oange mei honau famili. Na'e pehee ko e me'akai eni "mei he kau fakafofonga 'o e kakai."

Ko e ma'u'anga inu na'e kau ia he me'a ne tokanga ki ai 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula, 'a ia ne nau pehee ne nau inutaha pe mei he paipa 'i he pesoni fanofano 'i he toileti. Ko e pesoni tatau pe eni na'a nau fufulu ai honau mui hili 'a e toileti 'i he hala ha pepa toileti, toe kaukau ai mo foo ai.

'I he 'a'ahi ko ia 'a e Sosaieti Kolosi Kula ki ai 'i he 'aho 1 Tisema 2006, na'a nau pehee na'e sai pe me'akai ka ko e vai inu na'e 'ikai taau. 'I he pe hili pe 'a e 'aho 1 Tisema 2006, na'e 'oatu ai 'e he Sosaieti Kolosi Kula 'a Tonga ha vai inu lahi ki he Potungau Polisi Tonga.¹²⁸

Fakamalohisino mo e malolo:

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, ko e kau tauhi fakalao mo e kau popula kotoa pe 'oku totonu ke nau faofao 'oua toe si'isi'i hifo 'i he houa 'e 1 'i he 'ataa, 'i he 'aho kotoa pe 'o ka 'afua.¹²⁹ Pea fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Pilisone (Vahe 36A) 'oku ngofua ke fakamalohisino 'a e kau popula lolotonga e 'aho 'ataa kotoa 'o e uike, 'i he 'ataaloa 'i he 'ataakai 'o e pilisone.¹³⁰

¹²⁶ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke

¹²⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 31 Tisema 2006.

¹²⁸ A ia na'e fakaha 'i he lipooti 'a e Pule'anga mei 'Ofisi 'a e Palemia na'e 'asi ai 'oku fokotu'u mai he Kolosi Kula ke fakalelei'i 'ae ngaue ke tahi 'a e ngaahi pilisone, 21 'o Tisema 2006 (Ma'u 'i he 'initaneti: www.pmo.gov.to).

¹²⁹ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalfi 21(1)

¹³⁰ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 170.

Ko e peseti 'e 97% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau pehee na'e tauhi pe kinautolu he loto'i pilisone 'i he houa 'e 24 he 'aho kotoa pe. Ko e taimi pe 'oku nau mavahe ai mei he pilisone ko e 'alu ki toileti.

Na'e pehee 'e 'Stiveni', ko e tangata ta'u 28 na'e tauhi 'aho 'e 9 mei he uike 3 ki he faka'osi 'o Novema 2006¹³¹:

“Ko e taimi ko ia na'a mau laini atu ai ki he toileti, na'a mau 'ai homau nima ki tu'a ki he 'elia 'i tu'a, ke tau mai ha me'i la'aa. Na'a mau mamalie mautilu ki he fuoloataha 'e ala lava koe'uhi ko e taimi pe ia te mau lava ongo'i ai 'a e la'aa 'i homau kili.”¹³²

Na'e 'i ai 'a e ongo popula 'e toko 2 na'a na pehee ko e ko e kotoa 'o e taimi fakala'ala'aa ko ia na'e 'oange kiate ki naua 'i he mahina kakato 'e taha na'e puke popula ai naua, na'a na taki miniti pe 'e 20 he mahina 'e taha ko ia.

H Tauhi 'o e Kakai Fefine

Ko e kakai fefine na'e tokosi'itaha 'i he kakai na'e puke, (ofi he peseti 'e 8%) 'o e kotoa e kakai na'e puke 'o tauhi talu mei he 'aho 16 Novema 2006¹³³, pea ko e fefine pe 'e taha na'e tauhi na'e faka'eke 'i he lipooti ko eni, (1% 'o e kotoa e kakai na'e faka'eke'eke). Na'e tauhi 'a e fefine ko eni 'i he loki pilisone makehe 'i 'Apitanga Polisi Akoako Longolongo lolotonga ia 'a e 'aho 'e 27 na'e tauhi pilisone ai.¹³⁴

Na'e pehee mei he Potungau Polisi Tonga, ko e taha 'o e me'a na'e fai kia i e tokanga ko hono tuifio 'o e kakai fefine mo tangata 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi neongo 'oku 'i ai pe loki pilisone ki he kakai fefine 'ata'ataa pe ka na'e hoko 'a e tuifio ia he taimi 'e ni'ihii.¹³⁵ 'Oku mapuna hake heni 'a e hoha'a lahi, pea 'oku totonu ke fai ha toe fakatotolo makehe ia ki ai.

¹³¹ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke

¹³² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Novema 2006.

¹³³ 'I he 'aho 12 'o Sanuali 2007, na'e lipooti ai 'e he Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau, na'e fe'unga mo e toko 678 'a e ni'ihii kuo puke popula mai talu e 'osi 'a e 'aho 16 'o Novema 2006. Na'e lipooti foki 'a e me'a tataa 'e he Matangi Tonga Online “*Faka'ilo 'a e ongo tu'ukimu'a 'Tonga ko e fakatupu kovi pea moe maumau*” (Ma'u ia mei he www.matangitonga.to 'i he 12 'o Sanuali 2007).

¹³⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 20 Tisema 2006.

¹³⁵ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2006

I Ko hono Tauhi 'o e Fanau 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi

'Oku 'ikai ha lao ia 'i he malumalu 'o e ngaahi lao 'a Tonga ni, kau ki hono puke mo tauhi 'o e fanau. Ka 'oku kau 'a Tonga ki he Konivesio ki he ngaahi totonu 'a e tamasi'i/ta'ahine (CRC)¹³⁶ 'a ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi tu'utu'uni kau ki hono puke mo tauhi 'o e faanau iiki 'o kau ai 'a e 'atikolo 37, 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko eni: ko hono puke mo tauhi 'o ha taha ta'u si'i, 'e fai pe ia 'o ka 'ikai ha toe founga kehe, pea ke fai ia 'i he taimi nounoutaha 'e ala lava¹³⁷; ko e tamasi'i kotoa pe kuo to'o 'ene tau'ataina kuopau ke fakamavahe'i mei he kakai lalahi; 'i ai 'enau totonu ke tauhi 'a e fetu'utaki mo e 'a'ahi mei honau famili, tukukehe ha ngaahi keisi makehe;¹³⁸ pea 'oku 'i ai mo 'enau totonu ki he fale'i fakalao mo e ngaahi fale'i taau kehe 'i he taimi vave taha.¹³⁹

Kuo 'osi fakakau 'e he Fakamaau'anga Lahi 'o Tonga 'a e ngaahi kaati malu 'o e 'atikolo 37 ko eni 'o e CRC ki he ngaahi lao tukufakaholo 'o Tonga, 'o pehe ni:

...i he taimi 'e 'i ai ha 'isiu kau ki hono tauhi 'o ha taha ta'u si'i, 'e ngaue'aki 'e he fakamaau'anga ni, 'i he malumalu hono mafai, 'a e ngaahi malu'i kuo fakaha 'i he 'atikolo 37 'o e Konivesio ki he ngaahi totonu 'a e tamasi'i/ta'ahine.¹⁴⁰

Na'e pehee 'e he Potungae Polisi Tonga ia 'oku te'eki ke ako'i 'enau kau ngaue 'i he CRC.¹⁴¹ Kae pehee 'e he Tau Malu'ifonua ia kuo 'osi ako'i 'enau kau sotia ki he CRC.¹⁴²

Ko e fanau 'e toko 19 na'e faka'eke'eke ki he lipooti ko eni. Ko e ta'u 'avalisi 'o e fanau ko e 15. Na'e pehee 'e he toko 16 'o e fanau ko eni na'e tauhi kinautolu 'i ha taimi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Ko e peseti fakakatoa ia 'e 21% 'o e kotoa e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e faka'eke'eke ki he lipooti ni.

Ko e 'avalisi 'o e loloa hono tauhi 'o e fanau ko e houa 'e 41 (ko e 'avalisi ko eni 'oku 'ikai kau ki ai 'a e ki'i tamasi'i na'e tauhi ia he 'aho 'e 48). 'I he fanau koia 'e toko 16 na'e tauhi 'e he kau polisi, ko e toko 9 (56%) na'e faka'ilo ki he hia.

Kotoa 'a e fanau 'e 16 na'e tauhi na'a nau lipooti ne tauhi fakataha kinautolu mo e kakai lalahi. Ko e 'avalisi 'o e kakai lalahi na'e pehee 'e he fanau ne fakahuu fakataha kinautolu ko

¹³⁶ Konivesio ki he ngaahi totonu 'a e tamasi'i/ta'ahine 'a ia na'e faka'ata ki he fakamo'oni 'i he 'aho 20 Novema 1989 UNTS 530 (kamata ngaue'aki 'i he 'aho 2 Sepitaema 1990) (CRC).

¹³⁷ Tatau mo 'olunga, 'atikolo. 37(b).

¹³⁸ Tatau mo 'olunga, 'atikolo. 37(c).

¹³⁹ Tatau mo 'olunga, 'atikolo. 37(d).

¹⁴⁰ *R v Vaioleti* [2006] TOSC (Unreported, Ford J, 31 July 2006) [9]

¹⁴¹ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2006

¹⁴² Faka'eke'eke 'o Lt Col. Tongapo'uli Aleamotu'a, 16th March 2007.

e toko 16. Ko e tokolahitaha 'o e kakai lalahi ne 'i ha loki pilisone mo ha fanau iiki ko e toko 25.

Na'e pehe 'e 'Hamoā', ko e tamasi'i ta'u 12 na'e tauhi houa 'e 24 ki mu'a pea toki tukuange ta'efaka'ilo, ko e ki'i tamasi'i pe ia 'e 1 'i he loki ne 'i ai 'a e kakai lalahi 'e toko 16. Na'a ne pehe:

“Oku ou kei tamasi'i au, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku ou ta'u motu'a fe'unga ke fakahu fakataha au mo ha kakai lalahi.”¹⁴³

Ko e fakamatala fakalukufua 'a e fanau kau ki hono puke mo tauhi kinautolu kuo fakakau kotoa ia ki he 'u kongokonga 'o e lipooti ni.

J Tautea 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi

'I he malumalu 'o e Tefito'i Founa ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau, 'oku 'ikai ngofua ke ngaue'aki 'e he kau tauhi lao 'a e fakamalohi ki hono tauhi 'o e kau popula kae 'oua pe 'oku matu'aki fu'u fiema'u, ki hono tauhi 'a e malu mo e maau 'i he pilisone, pe ko hono malu'i kinautolu 'i ha fakamana ki he'enau malu fakaesino.¹⁴⁴

Ko e peseti 'e 17% 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, na'a nau pehee na'e fakamalohi'l kinautolu pe na'a nau sio pau ki he kau 'ofisa lao na'a nau tautea'i 'ae kau popula ngaue'aki 'a e ta fakaesino.

Na'e pehee 'e 'Leni' ko e tangata ta'u 31 'a ia na'e tauhi he 'aho 'e 27:

“'I he 'aho Sapate ne mau hiva fakalotu ai. He 'alu ange ai e ongo polisi 'e toko 2 'o feinga ke taa'aki e kakai 'aki e kau'i me'afana 'i he vaha'a pamu.”¹⁴⁵

Na'e pehee 'e 'Manu' ko e tangata ta'u 25 na'e taa'i 'aki ia ha povai fakapolisi mei mui 'e he taha 'o e kau polisi mo pehee ke 'oua na'a toe kau ha moveuveu he 'e toe 'oange pe 'a e tautea tatau pehee.

¹⁴³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 14 Tisema 2006.

¹⁴⁴ Ko e ngaahi Tefito'i Founa ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau) palakalafi 15.

¹⁴⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 3 Sanuali 2007.

'Oku ha 'i he Fakatata 12 'a e lavea 'i he tu'a 'o Manu 'a ia na'a ne pehee ko e hoko ia mei he ta na'e fai ki ai.¹⁴⁶

Fakatata 12: Ko e lavea ki he tu'a 'o Manu 'oku tukuaki'i ko e taa'i 'e he polisi mei mui 'aki ha povai lolotonga ia hono tukuange ki tu'a mei he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 1 mei he 'aho na'e tukuaki'i na'e hoko ai 'a e lavea. Faitaa'i 'e (to'o e hingoa) 'i he 'aho 28 Novema 2006.

'I ha lau 'a e taha Taukei 'Aositelelia 'i he Pilisone mo e Me'atau, 'a ia na'e sio 'i he la'i taai ni, na'e pehee:

ko e lavea 'oku malava na'e hoko mei ha taa 'aki ha me'atau fetaa'aki fakafonua.¹⁴⁷

Na'e pehee 'e he kau tauhi fakalao mo e kau popula koe'uhi ko e fu'u tokolahi 'a e kakai ne tauhi, na'e ngaue'aki 'e he kau polisi 'a e founga tautea makehe ia mei he taa fakasino, 'a ia 'e 'ikai ke nau toe hela hu ai ki he ngaahi loki pilisone.

¹⁴⁶ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Tisema 2006.

¹⁴⁷ 'I ha lau 'a e taha Taukei 'Aositelelia 'i he Pilisone mo e Me'atau ko Kevin Collister, fale'i 'i he 'aho 10 'o Sanuali 2007.

Na'e pehee 'e 'Sateki', ko e tangata ta'u 26 na'e tauhi he 'aho 'e 19, na'e fakamalohi'i ia ke ne fufulu 'a e toileti ko e tautea ki he'ene longoa'aa:

“Na'e fekau'i au 'e he kau polisi ke u tata 'a e ta'e mo e 'uanga mei he faliki 'aki hoku nima pe.”¹⁴⁸

Ka ko e founa tautea anga maheni ko e 'ikai tali 'a e kole 'alu ki he toileti. Kotoa 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau pehee na'e 'ikai lava ke nau oo ki he toileti he taimi kotoa na'a nau fiema'u ai. Neongo 'a e toutou kole ki he kau polisi, na'e pehee 'e he tokolahi, na'e kei fakamalohi'i kinautolu ke nau tali he taimi loloa mo fakamamahi, kimu'a pea toki tukuange kinautolukitu'a mei he pilisone.

Na'e iku ngaue'aki ai 'e he kau popula ia 'a e ngaahi tuliki honau loki pilisone ke tukuange 'a e faingata'a'ia. Ko e ni'ihii 'i he loki fika 7 'a ia 'oku 'i ai e matapa uaea, na'a nau pehee ne nau feinga ke tauhi e ma'a honau pilisone 'aki 'enau tu'u he mohenga taupotu ki 'olunga ke tu'uofi ki tu'a he mata'apaa.

Na'e pehee 'e 'Tau', ko e tamasi'i ta'u 16 'a ia na'e tauhi he houa 'e 48:

“Na'a nau feinga ke fakalongolongo'i kinautolu, 'aki 'a e 'ikai ke nau tokanga mai ki he taimi 'oku mau kole atu ai ke oo ki he toileti...”¹⁴⁹

Na'e pehee 'e 'Soni' ko e tangata ta'u 21 na'e tauhi he 'aho 'e 3:

“I he taimi 'e ni'ihii na'e fiema'u ai ke mau oo ki he toileti, na'e hu mai pe kau polisi ia 'o lau mai pea nau 'alu.”¹⁵⁰

Na'e pehee 'e 'Vailanu' ko e tangata ta'u 30 na'e tauhi he 'aho 'e 28:

“Na'e 'i ai e 'aho ne 'ikai fakaava ai 'e he kau polisi ia 'a e pilisone pea iku te ai e tokotaha hono talausese.”¹⁵¹

¹⁴⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Tisema 2006.

¹⁴⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Sanuali 2007.

¹⁵⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

¹⁵¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Stiveni' ko e tangata ta'u 28 na'e tauhi he 'aho 'e 9:

"Na'e tu'uofi pe kau popula he tuliki 'o e ngaahi loki pilisone koe 'ikai tukuangē nautolu 'e he kau le'o kei taimi ke oo ki toileti. Na'e 'i ai e masi'i ia 'e taha na'e fiu ia he toutou kole ke 'alu ki he toileti pea te ia hono nima 'o tolongi'aki e holisi he holouei ke fakahaahaa 'ene mamahi."¹⁵²

K Ko hono ngaue'aki 'a e ki nima he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, he 'ikai kii'i nima 'a e kau tauhi fakalao pe popula tukukehe 'a e taimi 'oku fai ko e tokanga'i na'a hola lolotonga hano 'ave ki ha feitu'u 'e taha pe 'i ha 'uhinga fakatoketaa.¹⁵³ 'Oku 'ikai totonu ke toe loloa atu hono ngaue'aki 'a e ki nima he taimi 'oku fu'u fiema'u ai.¹⁵⁴

Fakataata ki he Tu'utu'uni Pilisone (Vahe 36A), 'oku ngaue'aki pe 'a e ki nima ki ha popula 'oku fakatu'utamaki 'ene to'onga 'a ia 'oku pau ai ke fai pehee ki ai.¹⁵⁵

Ko hono ngaue'aki 'o e ki nima ko ha tautea lolotonga 'a e fakahu pilisone kuo 'osi faitu'utu'uni ki ai 'a e Fakamaau'anga Lahi 'o Tonga 'oku ta'efakalao.¹⁵⁶

'I he toko 77 na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi mo e ngaahi feitu'u kehe 'o laka hake he houa 'e 5, peseti ai 'e 19% na'a nau pehee ne kii'i nima kinautolu lolotonga 'enau 'i pilisone, 'o kamata pe mei he houa 'e 2 ki he 'aho 'e 10.

Na'e pehee 'e 'Palu', ko e tangata ta'u 43 na'e kii'i nima ia 'e he kau polisi ta'emotu 'i he 'aho hokohoko 'e 4 mei he 'aho 17 ki he 21 Novema 2006, pea ne pehee 'i he taimi ko eni na'e fu'u ma'u ai 'a e kii kuo;

"... u'u e kii ki hoku kakano pea u lava pe 'o sio ki hoku hui, pea pupula hoku ongo nima hangee ha leta fuhu..."¹⁵⁷

Na'e toe pehee 'e 'Palu' koe'uhi na'e kii'i hono nima ki mui na'e 'ikai ke toe kai ha me'a pe 'alu ki toileti he 'aho 'e 4 ko ia.

¹⁵² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Novema 2006.

¹⁵³ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau ki he founga si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalfi 33.

¹⁵⁴ Tatau mo 'olunga, palakalfi 34.

¹⁵⁵ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 170.

¹⁵⁶ Lolohea v Police [2004] TOSC (Unreported, Ford J, 9 June 2004).

¹⁵⁷ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

Fakatata 13: Ko e piki he kia'inima 'o 'Palu' 'oku tukuaki'i ko e kii'i 'e he kau polisi, 'aki 'a e ki nima ta'e'uhinga 'ene fu'u ma'u hokohoko he 'aho 'e 4. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 41 mei he taimi 'oku tukuaki'i na'e hoko ai 'a e palopalema. Faitaa'i 'e Gus McLean 28 Tisema 2006.

Fakatatau ki he fakamatala fakafalemahaki 'i he keisi ko eni 'a 'Palu' na'e fai 'e Dr. E. Fonua mei he Potungaue Mo'ui 'i he 'aho 8 Sanuali 2007, 'aho 'e 52 hili 'a e lavea 'oku pehee ai:

Ko e lavea 'oku ha 'i 'olunga 'oku fenapasi ia mo e hisitolia kuo 'omi. Kuo 'alu ke sai 'a e lavea. 'Oku ha mai na'e kole 'a e tokotaha lavea ke 'omi ia ki falemahaki he taimi 'o e lavea ke fairo'o fakalelei ka na'e 'ikai. Ko e taimi ni kuo holoki 'a e ngaungaue 'a e motu'atuhu hema ko e ola mei he lavea.¹⁵⁸

Na'e 'i ai e kau tauhi fakalao mo e kau popula kehe na'e kii'i e nima he taimi loloa, na'a nau launga ko e 'ikai ke nau lava kai, kaukau pe fakama'a kinautolu hili 'a e toileti.

Na'e pehee 'e 'Havea' ko e tangata ta'u 27 'a ia na'e tauhi he 'aho 'e 29:

"Ko e ni'ihi na'e kii'i 'i loto, na'e 'ikai ke nau lava fakama'a hili 'a e toileti. 'E hanga pe 'e he polisi ia 'o hamu hifo honau talausese pea toe hamu hake

¹⁵⁸ Toketa 'E.Fonua, Potungaue Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 18 Sanuali 2007.

*'i he 'osi. Ko e kau tama na'e kii'i ki mui honau nima na'e 'ikai ke nau lava 'o kai fakalelei.'*¹⁵⁹

'I he ni'ihii na'e kii'i nima 'i loto pilisone, ko e peseti ai 'e 88% na'a nau tui ko e kii'i ko e tekiniiki pe ia ke fakailifia'i 'aki 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ke nau fakamatala pea/pe vetehia ki ha hia. Ko e toenga 'o e peseti 'e 12% na'a nau tui ko e kii'i ko e konga pe ia honau tautea makehe ki he hia mamafa 'oku tukuaki'i na'a nau fai.

Na'e pehee 'e 'Mata', ko e tangata ta'u 30 na'e kii'i nima ia 'e he kau polisi 'i he 'aho hokohoko 'e 5 lolotonga 'a e uike faka'osi 'o Novema 2006¹⁶⁰, na'a ne pehee ko e lolotonga hono faka'eke ia 'e he kau polisi:

*"Na'a nau fakamana'i te nau taa'i au kapau he 'ikai ke u vetehia ki he ngaahi me'a ne nau loto ke u vetehia kiai. 'I he konga ki mui 'o e faka'eke'eke na'a nau fakamana'i au 'e toe kii'i au ka 'ikai ke u lea.'*¹⁶¹

Na'e pehee 'e 'Viliami', ko e tangata ta'u 33 na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi:

*"Na'e fakafehu'i au pea talamai ke u vetehia ki hono tutu 'o EM Jones pea nau talamai ka 'ikai ke u tala ange te nau 'aka hoku tenga pea fakaava hoku ongo tenga pea te nau kii'i nima au he po ko ia.'*¹⁶²

Na'e pehee 'e 'Telefoni', ko e tangata ta'u 32 na'e 'alu pe ia 'iate ia ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, hili hano fale'i 'e hono famili na'e a'u ange 'a e kau sotia mo e kau polisi ki honau 'api 'oku 'ikai ke 'i ai, pea ne pehee ne kii'i nima ia 'i hono loki pilisone 'i he houa 'e 24. Na'a ne pehee na'e kii'i ia ki he mamahi lahitaha 'i he feinga ke ne tala 'a e ngaahi hingoa ki he kau polisi.¹⁶³ Kuo launga 'a 'Telefoni' 'oku ongonoa hono nima hema mo e lohulohu'inima talu hono tukuange ia.

¹⁵⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 22 Tisema 2006.

¹⁶⁰ 'Oku 'ikai ke faka'asi atu heni 'a e 'aho totonu na'e tuku popula ai ko e 'uhi ke malu'i e tokotaha na'e faka'eke'eke.

¹⁶¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006.

¹⁶² Faka'eke'eke 'i he 'aho 16 Sanuali 2007.

¹⁶³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Tisema 2006.

Fakatata 14: Piki ki he kia'i nima 'o 'Telefoni' 'a ia 'oku pehe ko e ola hono kii'i nima 'e he kau polisi 'o fu'u ma'u ta'e'uhinga he houa hokohoko 'e 24. Na'e faitaa'i eni hili e 'aho 'e 24 mei he 'aho 'oku pehee na'e hoko ai 'a e lavea. Faitaa'i 'e Gus McLean 'i he 'aho 21 Tisema 2006.

Fakatatau ki ha sivi fakafalemahaki 'o e lavelavea 'o 'Telefoni' 'e Dr. A. 'Akauola mei he Friendly Island Medical Clinic 'i he 'aho 31st Ma'asi 2007, meimei mahina ia 'e fa mei he 'aho 'oku tukuaki'i na'e hoko ai elavea:

'Oku 'i ai 'a e piki manifi ki he tafa'aki hema 'o e kia'i nima Lt [left] pea 'ilonga falahi (4 x 1 cm) ki he 'elia neave 'o e kia'i nima. Ko e me'a 'oku ha mai 'oku fenapasi mo e hisitolia 'o e kii'inima fuoloa (tautautefito ko e 'osi eni e mahina 'e 3 mei ai). Ko e ongonoa 'oku fenapasi ia mo e lavea ki he neave ngalingali mei he si'i 'a e tafe 'a e toto lolotonga 'a e taimi kii'i nima.¹⁶⁴

Na'e pehee 'e 'Filipe' ko e tamasi'i ta'u 17 na'e tauhi he houa 'e 58 pea tukuange ta'efaka'ilo, na'e kii'i nima ia 'i hono pilisone he kotoa e taimi na'e fakahu ai ia. Na'e pehee 'e 'Filipe' na'e to'o 'e he kau polisi 'a e tafa'aki kinima 'e taha he taimi na'e kai mo 'alu ai ki toletiti. Na'e 'ikai ke ne 'ilo ko e ha kuo unuhi tokotaha hake ai ia ke kii'i nima.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Toketa 'Ana.'Akau'ola, Friendly Islands Medical Clinic, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 31 'o Ma'asi 2007.

¹⁶⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Tisema 2006.

Fakatata 15: Ko e piki eni he nima to'omata'u 'o Filipe 'a ia 'oku pehee ko e tupu mei hono hanga 'e he kau polisi 'o kii'i nima 'o fu'u ma'u ta'e'uhinga 'i he houa 'e 58 hokohoko. Na'e faitaa'i eni hili e 'aho 'e 27 mei he 'aho na'e pehee ne hoko ai e lavea. Faitaa'i 'e Gus McLean 'i he 'aho 21 Tisema.

L Tauhi Ta'efetu'utaki ki tu'a

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, kuopau ke faka'ataa 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ke nau fetu'utaki leva ki honau famili kau ki hono fakahu kinautolu pea ke 'oange 'a e naunau fe'unga ke nau fetu'utaki ai ki honau famili mo e kaungame'a pea ke pule'i fakangatangata pe 'i he ngaahi me'a kau ki he fakamaau'anga, malu mo e maau 'a e nofo'anga.¹⁶⁶ Ko e fetu'utaki 'oku 'uhinga ia ki he fetu'utaki mama'o mo e a'utonu mai ha'ate kau 'a'ahi.¹⁶⁷

'I he malumalu 'o e Tu'utu'uni ki he Pilisone (Vahe 36A) 'oku faka'ataa 'a e kau popula ke ha'u ha'anau kau 'a'ahi mei honau kaungame'a tukukehe 'a e Sapate, Falaite Lelei mo e Kilisimasi.¹⁶⁸ Ko e kau popula 'oku tali hopo, pe sivosivi'i 'oku 'ataa foki mo kinautolu ke nau tali mo tohi ki tu'a 'ihe taimi te nau fiema'u.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau ki he founga si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalfi 92.

¹⁶⁷ Tatau mo 'olunga, palakalfi 37

¹⁶⁸ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 144.

¹⁶⁹ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 147.

'I he malumalu 'o e 'atikolo 37 'o e CRC, 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e fanua ke nau fetu'utaki ki honau famili pea ke 'a'ahi ki ai honau famili, tukukehe 'i he ngaahi keisi makehe.¹⁷⁰

Ko e tokolahi 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula (74%) na'a nau pehee ko e konga faingata'ataha ko hono tu'usi kinautolu mei he fetu'utaki kihonau ngaahi famili.

Na'e pehee 'e 'Sefo', ko e tangata ta'u 31, 'a ia na'e tauhi he 'aho 'e 24 'i he 'Ulu'i 'Paitanga Polisi;

"Na'a ku fu'u hoha'a 'i loto'i pilisone ki hoku famili he na'e fu'u fuoloa hono tauhi popula au, pea u faka'amu pe au ke u sio kia nautolu tu'o taha."¹⁷¹

Na'e pehee 'e 'Salesi', ko e tangata ta'u 31 na'e tauhi 'i he 'aho 'e 27 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi:

"Na'aku fu'u tokanga lahi ki hoku famili he taimi kotoa koe'uhi ko au pe na'e ngaue. Na'e 'ikai ke u 'ilo pe te nau mo'ui fefe."¹⁷²

Ko e toko 2 pe 'i he fanau iiki 'e 19 na'e puke 'e he va'a malu'i, na'e 'eke ange 'e he kau polisi 'i he'enua a'u atu ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, pe te na fetu'utaki ki he 'ena matu'a ke fakahaa 'a e tukunga na'a na 'i ai. 'I he keisi 'e 4, 'a ia na'e puke ai 'a e fanau mavahe mei 'api, pe na'e 'ikai ha maheni pe kainga ke nau 'ilo, na'e iku ta'e'ilo ai 'e he matu'a ia 'a e feitu'u ne 'i ai 'enua fanau he meimei kotoa e taimi na'e tauhi ai kinautolu.

Na'e pehee 'e 'Ke', ko e tamasi'i ta'u 17, 'a ia na'e puke fakataha mo hono ta'okete ta'u 20 'o tauhi he houa 'e 48 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi kimu'a pea tukuange ta'e ha faka'ilo;

"Na'e puke au he po Tokonaki. Na'e toki 'ilo pe heku fa'ee he pongipongi Monite kuo fakahu pilisone au. Na'a ne 'ilo pe he'ene ta ke lipooti maua ki 'api polisi 'oku ma pulia 'o fakahaa ange ai 'oku fakahu maua ia."¹⁷³

Ko e toko 2 pe 'i he fanau 'e toko 19 na'e puke na'e 'eke ange pe te na fiema'u 'ena matu'a ke omi ki he faka'eke'eke.

¹⁷⁰ CRC 'atikolo 37(c)

¹⁷¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 29 Tisema 2006..

¹⁷² Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006

¹⁷³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 5 Tisema 2006.

Ko e tauhi ta'efetu'utaki ki tu'a, na'e uesia ai mo e fanau ia na'e puke 'enau matu'a 'o tauhi. Na'e pehee 'e 'Fine' ko e fefine ta'u 39 'a ia na'e puke 'o tauhi he houa 'e 27 lolotonga ia na'e 'i tahi hono husepaniti 'i he toutai taimi loloa"

"Na'a ku fakaha ange ki he kau polisi, na'e li'aki 'eku fanau 'o 'ikai ha taha ke ne tokanga'i kinautolu. Ko e ta'ahine lahitaha 'oku ta'u 14, pea te ne tokanga'i 'a e fanau 'e toko 5 kehe 'o kau ai 'a e peepee ta'u 1 mahina 9. Na'e faka'ataa leva au ke u telefoni ki he'eku fanau 'o tala ki ai 'a e tukunga ne u 'i ai."¹⁷⁴

'I he toko 77 na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi mo e ngaahi feitu'u kehe, ko e toko 1 pe na'e faka'ataa ke 'a'ahi ange hono famili ki pilisone, 'a ia ko e tamasi'i ta'u 16 eni ko 'Tau'. Na'a ne fakamatala'i 'a e fokotu'utu'u ko ia ke 'a'ahi ange hono famili:

"Na'a ku 'i loto au he uike 'e 3 pea u toki sio ki he'eku fa'ee. Hili ia na'e faka'ataa leva ke 'a'ahi mai 'eku fa'ee tu'o ua he uike taki miniti 'e 3 'i mu'a he polisi. Tu'o taha hono faka'ataa au ke u taa ki he'eku ongo matu'a miniti 'e 2."¹⁷⁵

'Oku 'ikai ha totonu ia 'a ha taha kuo puke ke fetu'utaki ki ha loea 'i he malumalu e Lao 'o Tonga, ka kuo tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga 'o Tonga ke:

...e 'i ai pe 'a e ngaahi tukunga 'e fiema'u ai ke fea 'a e faka'eke'eke pea ke fale'i pe fakalotolahi'i ai 'e he 'ofisa faka'eke'eke 'a e tokotaha ke faka'eke'eke ke ne kumi fale'i ki ha loea, pe ko e ha'u 'a e loea ki he faka'eke'eke, pe famili pe kaungame'a."¹⁷⁶

Ko e lau ko eni ke lava ha taha 'o fetu'utaki ki ha loea koe'uhi ke fea, te ne toe lava pe ke tokoni ki he tokotaha tatau ke ngaue'aki 'ene tefito'i totonu fakalao 'i he malumalu 'o e Konisitutone, ke 'isiu ha Hepease Koapuse (Habeas Corpus – ke ne 'eke'i 'a e fakalao hono tauhi ia).¹⁷⁷

'I he malumalu 'o e 'atikolo 37 'o e CRC, 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e fanau ki ha loea.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 20 Tisema 2006.

¹⁷⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Sanuali 2007.

¹⁷⁶ *Teisina v Rex* CA [1999] 3/99 (Unreported, 23 July 1999) 7.

¹⁷⁷ *Konisitutone 'o Tonga*, Kupu 9.

¹⁷⁸ CRC 'atikolo 37(d).

'I he malumalu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, 'oku pau ke faka'ataa ke 'a'ahi mai ha loea ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula.¹⁷⁹ 'I he malumalu 'o e Tu'utu'uni ki he Pilisone (Cap. 36A) 'oku faka'ataa ai 'a e kau popula ke nau sio ki he'enua loea koe'uhi ko hono taukapo'i nautolu 'i ha 'aho pe tukukehe 'a e 'aho Sapate, Falaite Lelei mo e Kilisimasi.¹⁸⁰

Loua 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula, na'e 'ikai pe ke faka'ataa ia ke nau sio ki ha loea. 'I he toko 68 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, peseti 'e 9% na'a nau pehee na'e 'eke ange 'e he kau polisi pe te nau fetu'utaki ki ha'anau loea. Ka na'e 'ikai lipooti mai 'e ha taha 'i he kau tauhi fakalao pe popula ko eni, na'e faka'ataa kinautolu ke nau fetu'utaki pe feinga fetu'utaki ki ha loea.

Ko e toko 2 pe 'i he fanau 'e toko 19 na'e faka'eke'eke 'e he kau polisi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, na'a na pehee na'e 'eke ange 'e he kau polisi pe te na fiema'u ha loea lolotonga hono faka'eke'eke kinaua.

Na'e pehee 'e 'Havea' ko e tangata ta'u 27 na'e tauhi he 'aho 'e 29, ko e faka'ilo ki he hia mamafa kau ki he ma'u mo e faito'okonatapu:

"Na'a ku kole ke u sio ki ha'aku loea tu'o 8 he 'aho. Taimi 'e ni'ihii 'e pehee mai e kau polisi, 'OK, te u 'alu 'o 'ai ha'o loea', ka ko e fakaoli pe ia. Na'e 'ikai pe ke u lea au ki ha loea he taimi kakato na'a ku 'i loto ai."¹⁸¹

Na'e pehee 'e 'Stiveni' ko e tangata ta'u 28 na'e lolotonga hono 'ai ke tukuange mei he pilisone:

"Na'e kole mai 'a e kau tama kehe ke u feinga'i ange ha'anau loea. Ko e me'a pe ia ne nau fiema'u. Ha taha pe ke ne feinga'i kinautolu ke nau 'ataa mai ki tu'a, ha taha te ne ala taukapo'i nautolu."¹⁸²

Fakatatau ki he Potungae Polisi Tonga, ko e Pilisone kotoa pe 'oku 'i ai 'a e noutisi 'oku pehee "Totonu 'a e popula - telefoni ki ha loea".¹⁸³ Ka na'e pehee 'e Potungae Polisi na'e 'ikai faka'ataa 'a e kau popula ke nau telefoni ki ha loea pe famili koe'uhi ko e 'Ulu'i 'Apitanga Polisi' na'e taha pe 'a e laini telefoni na'e ngaue ai.¹⁸⁴ Na'e faka'ataa 'a e laini ia ko ia ke taa mai ai 'a e kakai ki he 'api polisi. Pea na'e kau mo e fu'u tokolahi ko ia 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula 'i he 'uhinga na'e 'ikai lava ai ke tukuange ke ngaue'aki 'a e telefoni.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he founa si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalafi 93.

¹⁸⁰ Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 145.

¹⁸¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 22 Tisema 2006.

¹⁸² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Novema 2006.

¹⁸³ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2007.

¹⁸⁴ Tatau mo 'olunga.

¹⁸⁵ Tatau mo 'olunga.

M Tukunga malava ke ma'u ha faito'o

Ko e tu'utu'uni ngaue loua ia 'a e Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua ko e kakai ko ia na'e puke pea lavea, kuopau ke 'ave leva ia ki falemahaki ke faito'o.¹⁸⁶

Kuo toe tu'utu'uni foki mo e fakamaau'anga 'o Tonga 'o pehee, lolotonga ko ia hano tauhi ha taha 'oku 'i ai 'a e ngafa 'o e kau polisi ke nau 'oatu pe 'omai ha faito'o 'i he taimi 'oku fiema'u ai pe 'oku haa mai 'e fiema'u.¹⁸⁷

'I he malumalu 'o e Founga Ngaue'aki 'o e Me'atau, 'oku totonu ke fakapapau'i 'e he kau 'ofisa tauhi lao 'a e malu 'a e mo'ui 'a e ni'ihii 'oku nau puke 'o tauhi, pea ke nau ngaue vave lea ki ai ke 'omai ha faito'o he taimi pe 'e fiema'u ai.¹⁸⁸ Fakatatau ki he Founga Ngaue'aki 'o e Me'atau 'oku fiema'u ia ke 'oatu pe 'i he momeniti hoko 'e ala lava ha faito'o ki ha taha 'oku lavea pe uesia lolotonga hono puke ia.¹⁸⁹

'Oku toe fiema'u foki ia 'i he Ngaahi Tu'utu'uni Tu'upau, ke 'i ai ha taha 'ofisa mo'ui 'i he pilisone kotoa pe.¹⁹⁰ 'E sio leva 'a e tokotaha 'ofisa mo'ui faka'aho ki he kau tauhi fakalao mo e kau popula he taimi ko ia 'e fakahu ange ai kinautolu mo 'a muiange 'i hano fiema'u.¹⁹¹ 'Oku totonu leva ke sio 'a e 'ofisa mo'ui ki he tokotaha kotoa 'oku puke, taha 'oku launga 'oku ongo'i puke, mo ha taha pe 'oku ne pehee 'oku totonu ke tokanga ki ai.¹⁹² 'I he taimi tatau, 'oku totonu ke 'ataa 'a e kau tauhi fakalao ke 'a'ahi mai ki ai 'enau toketaa sino pe nifo fakatautaha 'okapau 'oku 'uhinga lelei ha'anau kole ki ai, pea ka lava 'a e tauhi fakalao 'o totongi 'iate ia pe.¹⁹³

'I he malumalu 'o e Tu'utu'uni 'o e Pilison (Vahe 36), 'oku fiema'u 'a e 'ofisa mo'ui ke, sivi 'a e kau popula hono fakahu ange,¹⁹⁴ hiki 'i ha tohi 'a e fakamatala ki he tukunga 'o e kau popula he taimi na'e fakahu ange ai,¹⁹⁵ pea ke ne 'a'ahi 'a e pilisone tu'o taha he mahina kotoa pe pea ke ne hiki ha fakamatala kau ki he me'a 'e ala uesia ai 'a e mo'ui lelei 'a e kau popula.¹⁹⁶

'Oku faka'ataa mo e kau popula ke nau sio ki ha'anau 'ofisa mo'ui kuo lesisita 'i tu'a, 'o kau ki hano taukapo'i kinautolu, tukukehe 'a e 'aho Sapate, Falaite Lelei pea mo e Kilimasi.¹⁹⁷

¹⁸⁶ Faka'eke pea mo e Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau 'i he 'aho 15 'o Ma'asi 2007. Faka'eke'eke pea mo Lt Col Tongapo'uli Aleamotu'a 'i he 'aho 16 Ma'asi 2007.

¹⁸⁷ *Kaufusi v Lasa* [1990] TOSC (Unreported, Webster J, 16 February 1990)

¹⁸⁸ ko e Founga Ngaue ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, kupu 6.

¹⁸⁹ Tefito'i Founga ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau palakalafi 5(c).

¹⁹⁰ Vakai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'Amelika ki he ngaahi Tu'utu'uni Pau ki he founga si'i taha ki hono tauhi 'o e kau pilisone, palakalafi 22(1).

¹⁹¹ Tatau mo 'olunga, palakalafi 24.

¹⁹² Tatau mo 'olunga, palakalafi 25(1).

¹⁹³ Tatau mo 'olunga, palakalafi 91.

¹⁹⁴ *Tu'utu'uni 'o e 'Api Popula* [Vahe 36A] ngaahi tu'utu'uni 41.

¹⁹⁵ Tatau mo 'olunga, ngaahi tu'utu'uni 42.

¹⁹⁶ Tatau mo 'olunga, ngaahi tu'utu'uni 43.

¹⁹⁷ Tatau mo 'olunga, ngaahi tu'utu'uni 145.

Na'e 'ikai ha taha 'i he kau tauhi fakalao mo e kau popula 'e toko 77 na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'o laka hake he houa 'e 5, na'a nau sio ki ha toketaa ai.

'I he toko 33 na'a nau lavea lolotonga hono puke kinautolu, ko e toko 2 pe ai na'a na pehee na'e 'ave naua ki falemahaki ke faito'o. Na'e 'i ai mo e kau tauhi fakalao mo e kau popula kehe 'e toko 20 na'a nau pehee na'a nau lavea pea taau ke faito'o ka na'e 'ikai tali, pe ko ha'anau kole ke faito'o ka na'e 'ikai tali 'e he va'a malu'i.

'I he toko 17 na'a nau pehee ne nau lavea hono ta lolotonga 'a e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi pe 'api fakasotia, na'e 'ikai ha taha ai na'e pehe ne 'ave ia ki falemahaki ke faito'o.

Na'e pehee 'e 'Siosifa', ko e tangata ta'u 21 na'e tuki lahi ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke, 'o lavea ai hono mata, ne a'u atu ko ia ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi;

"Ne u hoha'a ki hoku mata. Ne u ongo'i 'oku mei hopo mai ia ki tu'a pea u ilifia na'a ku kui, pea u kole ange ke 'ave mu'a au ki falemahaki ke faito'o hoku mata ka na'e 'ikai ke nau fanongo."¹⁹⁸

Na'e tauhi ai 'a 'Siosifa' he houa 'e 48 ki mu'a pea toki tukuange ta'efaka'ilo. Na'e sio ha taha e timi fekumi kia 'Siosifa' he 'aho 'e 2 hili hono tukuange 'oku takataka'uli mo pupula takai hono mata hema. Na'e toe kulokula kanokanototo 'a e fo'i mata ko ia. Na'e fale'i 'e he tokotaha fekumi ko eni 'a 'Siosifa' ke kumi ha faito'o pea kole ange ke na toki fetaulaki he 'aho 'e taha ke na faka'eke'eke mo faitaa'i ai hono lavea. Me'a pango he na'e 'ikai kumi 'e 'Siosifa' ia ha faito'o pea 'ikai fetaulaki ia mo e tokotaha fekumi he 'aho 'e taha ka na toki fetaulaki naua hili ia 'a e 'aho 'e 44 mei he 'aho 'oku lipooti na'e hoko ai 'a e lavea.

Na'e tukuaki'i 'e he kau tauhi fakalao mo e kau popula na'e 'ikai tali ke nau o ki falemahaki he na'e ilifia 'a e Va'a Malu'i na'a lekooti 'e he kau 'ofisa faito'o 'a e lavelavea hono ta kinautolu. Na'e pehee 'e 'Viliani' na'e ta ia 'e he kau sotia (vakai ki he Sekisoni H – Ta 'i he Faka'eke'eke 'i he ngaahi feitu'u kehe ki he fakamatala mo e la'i taa) pea tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi he 'aho 'e 43:

"...i he taimi ne mau puke ai pea kole ke mau oo ki falemahaki ne 'ikai ke nau tali koe'uhi 'e sio 'a e kau toketaa 'o 'ilo 'a e lavelavea ne hoko kia mautolu pea ko ia ne tauhi ai kimautolu 'i loto kae 'oua kuo sai homau lavea pea toki 'ave mautolu ki falemahaki. Kapau na'e 'ave kimautolu hili

¹⁹⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Sanuali 2007.

*pe hono taa mautolu 'e lahi 'a e ngaahi fakamo'oni ia ki he taa na'e fai mai
'e he kau polisi mo e kau sotia.*"¹⁹⁹

Na'e pehee 'e 'Tau' ko e tamasi'i ta'u 16 na'e lavea lahi hono mata lolotonga hono puke koe tuki mo 'aka 'e he kau polisi 'e toko 3 he mata, pea toe li mo e takainga uaea talatala hono 'ulu lolotonga 'ene tokoto he kelekele:

*"Hili 'a e uike 'e 4 'eku 'i pilisone pea toki 'ave leva au 'e he kau polisi ki
falemahaki. Ka ne u 'osi kole pe au he 'aho ne fakahu ai au ke u sio ki ha
toketaa ka na'e 'ikai ke nau tali.*"²⁰⁰

'Oku toe mamafa ange 'a e tukuaki'i 'e he kau popula 'o pehee ko e 'ikai tali ko ia ke nau oo ki falemahaki ko e konga ia honau tautea. Na'e pehee 'e 'Vilimai' na'e launga mei he 'uli'uli 'ene sio, langa e 'ulu pea mo e kia ko e ola hono taa'aki e kau'i me'afana ki he mui 'ulu lolotonga hono puke:

*"Na'e tu'o lahi 'eku kole ki he kau polisi ke 'ave au ki ha toketaa ke hulu X-
ray au, ka na'a nau talamai 'ikai, ke u kataki'i pe mo feinga keu sai pe 'i
pilisone. Ko ia ai na'e 'ikai 'ave au ia ki he falemahaki.*"²⁰¹

Na'e pehee 'e 'Tevita' ko e tamasi'i ta'u 15 na'e lavea lahi hono mata lolotonga hono puke ia (vakai ki he Sekisoni A – Ta lolotonga e puke ki he fakamatala mo e la'i taa):

*"Na'e sisi mai e toto he lavea hoku vaha'a mata, 'ulu'uli mo e ongo mata,
pupula e mata. Na'e pehee 'e polisi 'e taha ke 'ave au ki falemahaki kae
pehe 'e he tokotaha ia 'ikai pea 'alu ia 'o 'omai 'a e peni'eiti. Na'e hanga 'e
he sotia 'o lomi'i 'a e lavea hoku 'ulu ke mapuni lolotonga hono 'ai ke
fakahu au. Na'a ku ngaue'aki hoku sote ke ta'ofia 'a e toto.*"²⁰²

Na'e 'i ai e hoha'a ko e ta'etali ko ia 'a e faito'o fakatautaha mo muimui'i 'a e lavelavea 'a e ni'ihhi, na'e pehee ko e tupu ia mei he ta'e'ilo 'a e kau polisi ne nau tokanga'i 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula.

¹⁹⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 16 Sanuali 2007.

²⁰⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Sanuali 2007.

²⁰¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 16 Sanuali 2007.

²⁰² Faka'eke'eke 'i he 'aho 7 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Eutate' ko e tangata ta'u 48 na'e tauhi he 'aho 'e 9:

"Ko au ko u suka. Ne ha'u hoku famili 'o 'oange 'eku fo'i 'akau ki he kau polisi. Na'e totonu ke u folo tu'o 3 he 'aho. Kae 'omai tu'o ua ia kia au. Ne u kole mo kole ki he kau polisi ke 'omai 'eku fo'i 'akau kae 'ikai pe ke 'omai ia. Na'a ku puke ai, ongo'i kovi, vaivaia, hela'ia pea ninimo. 'Oku kei tauhi pe 'e he kau polisi 'eku fo'i 'akau."²⁰³

Na'e pehee 'e 'Vaka' ko e tangata ta'u 25 na'e tauhi ia he 'aho 'e 33 pea toki 'ave ki falemahaki 'e he kau polisi he na'e hangee kuo ma'u ia 'e he niuomnia:

"Na'e fakahaa mai 'e he Kolosi Kula ke talaange ki he kau polisi ke 'ave au ki he toketaa... na'a nau (kau polisi) 'ave au ki falemahaki pea 'omi 'eku faito'o (antibiotics). Ka na'e pule'i ia 'e he kau le'o 'i mu'a. Na'e hili pe hono fakafolo'aki au tu'otaha pea 'ave leva ia ki he kau popula kehe ('e he kau polisi) pea u toe puke au."²⁰⁴

Na'e pehee 'e 'Luto' ko e tangata ta'u 42 na'e tauhi he 'aho 'e 13:

"Na'a ku pongia tu'o 3 au he pilisone pea leleaki'i au ki falemahaki. Na'a ku talaange ki he kau polisi 'oku ou suka pea 'ikai ke levolo hoku suka ko e 'ikai sai 'a e kai, ka na'e kei 'omai tatau pe 'eku me'akai hangee ko e kakai kehe."²⁰⁵

Na'e pehee 'e 'Paula', ko e tangata ta'u 22 na'e lavea lahi hono 'ulu hili ia hano taa'aki 'a e tafa'aki 'ulu 'aki e kau'i me'afana (vakai ki he Sekisoni C – Ta mo e Faka'eke'eke Lolotonga 'a e puke ki he fakamatala mo e la'i taa):

"Na'e 'ave au 'e he ongo polisi 'e toko 2 ki falemahaki 'o 'omai 'eku fo'i 'akau ki he langa 'ulu mo e langa. Na'e tu'utu'uni 'a e toketaa ke 'oange vave au 'i he 'aho 'e taha ke tuitui 'a e lavea ki hoku 'ulu, ka na'e 'ikai toe 'ave au ia 'e he kau polisi."²⁰⁶

²⁰³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 18 Tisema 2006.

²⁰⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 21 Tisema 2006.

²⁰⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 15 Tisema 2006.

²⁰⁶ Faka'eke'eke 'i he 'aho 12 Tisema 2006.

'I he 'a'ahi ko ia 'a e Sosaieti Kolosi Kula 'i he 'aho 1 Tisema 2006, na'a nau fakatokanga'i 'oku laka hake 'I he toko popula 'e 10 na'e fiema'u ke fai mo nau sio ki ai ha toketaa.²⁰⁷ Ko e tokotaha 'i he toko 10 ko eni na'e 'ave ia 'e he kau polisi ki falemahaki hili hono fokotu'u atu he Sosaieti Kolosi Kula ki he kau polisi (vakai ki he fakamatala 'a 'Vaka' 'i 'olunga.)

Na'e pehee 'e he tokotaha tauhi fakalao na'e fakailifia'i ia 'e he kau polisi ke vakai na'a 'alu 'o kumi faito'o 'i hono tukuange ia. Na'e pehee 'e 'Inoke' ko e tangata ta'u 22 na'e lavea lahi hono mata 'i hono taa 'e he kau sotia lolotonga hono 'ave ia ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi (vakai ki he Sekisoni B: Ta lolotonga e puke – fe'ave'aki ki he fakamatala), pea na'e tukuange ia ta'e 'i ai ha faka'ilo hili 'a e houa 'e 48 pea 'i hono tukuange ia na'e pehee ange 'a e polisi 'e taha, "Ka ke 'alu 'o faka'ilo kimautolu te mau toe fakafoki mai koe ki heni."

Na'e kofu 'a 'Inoke ia, kapau 'e sivi hono lavea 'e ha toketaa pea 'oku pau ke hanga 'e he toketaa ia 'i he malumalu e lao 'o Tonga 'o fai 'a e faka'ilo. Ko ia na'e 'ikai 'alu ia ki ha toketaa:

"Na'a ku ilifia au he 'alu ki he toketaa, koe'uhi na'a ku fakakaukau 'e tohi 'e he toketaa ha lipooti pe faka'ilo 'a e tokotaha na'a ne taa au. Na'e 'ikai ke u toe fie foki au ki loto."²⁰⁸

N Uesia faka'atamai 'o e ta mo e tauhi popula

'I he toko 77 na'e fakahu pilisone, peseti ai 'e 26% na'e 'i ai 'a e uesia faka'atamai kia nautolu.

Na'e pehee 'e 'Ofa' ko e tangata ta'u 46 na'e puke ia 'e he kau sotia lolotonga ia na'e 'ai ke folau mei Tonga ni 'i ha vakapuna fakakomesiale mo 'ene fanau 'e toko 4 ta'u 11, 10, 6 mo e 1 ke nau Kilisimasi mo 'enau fa'ee 'i Nu'usila. Na'e fakamalohi'i ai 'a e fanau ke nau folau pe 'ia nautolu, kae 'ave 'a 'Ofa' ia 'o fakahu 'i he 'aho 'e 6 pea toki tukuange ta'efaka'ilo:

"Ne mole hoku famili. 'Oku ongo ki hoku mafu. 'Oku 'ikai ke u lava 'o fakamatala'i 'a e mamahi hono fakamavahe pehe'i au mei hoku famili. 'I he taimi lahi ko u tangi loto he ko u 'ofa ki hoku famili."²⁰⁹

Na'e pehee 'e 'Palu' ko e tangata ta'u 43 na'e tauhi ia 'i he 'aho 'e 34 pea ne ta ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke pea toe kii'i nima ia 'e he kau polisi hokohoko he 'aho 'e 4 ta'ekai

²⁰⁷ A ia na'e fakaha 'i he lipooti 'a e Pule'anga mei 'Ofisi 'a e Palemia na'e 'asi ai 'oku fokotu'u mai he Kolosi Kula ke fakalelei'i 'ae ngaue ke tahi 'a e ngaahi pilisone, 21 'o Tisema 2006 (Ma'u 'i he 'initaneti: www.pmo.gov.to).

²⁰⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 13 Tisema 2006.

²⁰⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 31 Tisema 2006.

(vakai ki he Sekisoni J Ko hono Ngaue'aki 'o e Kinima he 'Ulu'i 'Apitan ga Polisi ki he fakamatala mo e la'i taa):

*"Kuo uesia faka'atamai au. Na'a ku mei vale pe au he ta'ekai 'aho 'e 4, 'ikai ke u lava sio ki hoku famili pea mo e nofo fuoloa pe ai. Na'e uu'u loloto e kii pea 'ikai lava ma'u ha tokoni mei he toketaa."*²¹⁰

Na'e pehee 'e 'Nafe' ko e tangata ta'u 27 na'e ta ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke, pea tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he 'aho 'e 10:

*"Oku ou hoha'a noa'ia pe. 'Oku ou ilifia 'i he ha'u ha taha ki he matapaa. Taimi 'e taha 'ikai ke u lava ke u mohe."*²¹¹

Na'e pehee 'e 'Moi' ko e tangata ta'u 21, na'e ta ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke ia pea tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi he 'aho 'e 3:

*"Oku ou ilifia pe au he kau sotia pea 'i he'eku sio kanautolu 'oku 'ikai pe ke u ongo'i malu. Ko u tui au 'oku nau siofi pe au."*²¹²

Na'e pehee 'e 'Taani' ko e tamasi'i ta'u 17 na'e tauhi ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he houa 'e 56:

*"Ko 'eku 'uluaki hu ia 'i pilisone pea 'e 'ikai ke toe ngalo 'ia au, he na'a ku uesia ai pea mo 'eku fuofua ongo'i 'a e ilifia 'i he'eku 'i ai. He 'ikai ke toe ngalo ia 'ia au."*²¹³

Na'e pehee 'e 'Fotu' ko e tangata ta'u 24 na'e puke tu'o ua 'e he kau sotia mei he ngaue 'o 'ave ki he Peisi Mesi Fila 'o taa mo 'aka lolotonga hono faka'eke'eke pea fakailifia'i 'e toe ta ia ka 'ikai ke ne 'oange 'a e fakamatala na'a nau fiema'u 'i loto he 'aho 'e 2:

*"Io, kuo ne 'ai au ke u ongo'i ta'emalu mo ilifia. Kuo u 'osi nofo au he ngaahi 'aho 'e ni'ihii mei he ngaue ko e 'ikai ke u toe fiema'u ke ha'u 'a e kau sotia 'o taa au."*²¹⁴

²¹⁰ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

²¹¹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Novema 2006.

²¹² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

²¹³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 18 Tisema 2006.

²¹⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 14 Tisema 2006.

Na'e pehee 'e 'Stiveni' ko e tangata ta'u 28 na'e ta ia 'e he kau sotia lolotonga hono puke pea tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he 'aho 'e 9:

"Osi pe 'aho 'e 3 'i loto ko u mei vale au. Na'e fakamahino mai 'e he kau polisi ko e tu'u fakalao te nau lava tauhi mautolu ki he 'aho 20 (Tisema 2006). 'Ikai pe ke te 'ilo pe 'e 'osi fakaku.

Na'e 'ikai ke u lava au 'o mohe fakalelei hili hono tukuange au. 'Oku ou ilifia pe au na'a tamate'i au 'e he kau sotia. 'Oku ou ilifianoia pe. Taimi 'oku ou 'alu ai 'o sio ki he kau sotia, 'oku ou ilifia pe au, mahalo ko e ilifia pe na'a nau toe taa'i au.²¹⁵

Ko 'Stiveni' ko e tokotaha pe ia na'e faka'eke'eke ki he lipooti ni na'e sio ki he toketaa faka'atamai. ²¹⁶ 'Oku ha 'i he lipooti 'a Dr. Mapa Puloka 'i he 'aho 24 Sanuali 2007 kau ki he'ene sivi 'a e tukunga ne 'i ai 'a 'Stiveni':

...ko e faka'ilonga 'o ['Stiveni'] (hange ko e: ongo'i ilifia ma'u pe, hoha'a ma'u pe, 'ikai lava mohe, manavasi'i 'e vave mai e ngata'anga, kulukia 'i he haa sino mai e ngaahi me'a hangee ko ia ne hoko 'i hono taa) na'e fenapasi ia mo e anga 'o e mahaki ko e Mahaki Kulukia Tamaki Fakatu'upake.

Na'a ku 'oange kia... ['Stiveni'] ...'a e ngaahi fale'i, talatalaifale faka'atamai mo e fo'i 'akau diazepam (Valium) 10mg pea ke toe sio mai kia au kapau te ne toe fiema'u.²¹⁷

²¹⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Novema 2006

²¹⁶ 'Oku took taha pe 'a e tokotaha faito'o fakae'atamai 'a ia 'oku ne ngaue p e'i he Potungaue Mo'ui 'i Falemahi Vaiola.

²¹⁷ Dr. M. Puloka, Potungaue Mo'ui, *Ngaahi 'analaise Faka'atamai*, 24 'o Sanuali 2007, faile 'oke 'i h etaha fa'u tohi ni.

O Tolotoloi hono faka'eke'eke mo e tukuange 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula

'I he toko 77 na'e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi mo e ngaahi 'elia kehe 'o laka hake 'i he houa 'e 5, ko e peseti 'e 10% ai na'e 'ikai ke faka'eke'eke kinautolu 'e he kau polisi kae tukuange, 'i he 'avalisi houa 'e 46 ki mui, ta'efaka'ilo. Ko e loloataha 'a e nofo ha taha 'i loto ta'efaka'eke'eke kae iku tukuange ta'efaka'ilo, ko e 'aho 'e 4.

'I he toko 68 na'e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, ko e peseti 'e 16% na'a nau 'esitimetri ne a'u 'o 'aho 'e 2 pe laka hake ai pea toki kamata hono faka'eke'eke kinautolu 'e he kau polisi. Ko e 'avalisi 'o e toloi 'a e faka'eke'eke ko e 'aho 'e 4 pea toki faka'eke'eke leva. Ko e loloataha 'o e tali ki he faka'eke'eke ko e uiuke 'e taha.

'I he fanau iiki, 'oku fakangatangata 'a e fakamatala. 'I he toko 19 na'e faka'eke'eke 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, ko e peseti ai 'e 53% na'a nau 'esitimetri na'e toloi houa 'e 12 mei he taimi na'e fakahu ai kinautolu ki he taimi na'e fua faka'eke ai kinautolu 'e he kau polisi. Ko e 'avalisi 'o e toloi ko e houa 'e 34. Ko e toloi loloataha 'o 'aho 'e 4, ko e tamasi'i ta'u 16.

Neongo 'oku fakatokanga'i 'a hono fao'i 'a e ivi 'o e Potungau Polisi Tonga talu mei he 'aho 16 Novema 2006, pea 'oku 'i ai mo e mafai fakalao ke tauhi ha taha ta'efaka'ilo 'o a'u ki he 'aho 'e 7, ka ko hono faka'eke'eke 'o e tokotaha na'e puke mai, ko hono faingamalie ia ke tali ki he ngaahi fehu'i pea ki he polisi ke ne tanaki 'a e fakamatala ko ia pea sivi'i 'a e toe fiema'u ke tauhi atu 'a e tokotaha ko ia ('i loto he taimi fakalao 'oku faka'ataa ke tauhi ai 'a e tokotaha ko ia) kae hoko atu 'a e fakatotolo.

Ko e peseti 'e 27% 'o e ni'ihii na'a nau pehee ne toloi 'avalisi 'aho 'e 4 'a honau faka'eke'eke mei he taimi na'e puke ai nautolu 'o fakahuu, na'e tukuange ta'efaka'ilo hili honau faka'eke'eke.

Na'e toe 'i ai foki mo e tukuaki'i na'e toloi hono tukuange 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula koe'uhi ko e 'asi lelei 'a e lavelavea honau sino. Na'e pehee 'e 'Samu' ko e tangata ta'u 27, na'e ta fakamamahi'i ia lolotonga hono puke 'e he kau sotia 'aki 'a e kau'i me'afana 'i hono 'ulu mo e sino pea pupula ai hono mata, mamulumulu pea kula mo e mata to'ohema. Na'e faka'ilo ia ki he ma'u mo e faito'okonatapu hili ia 'a e 'aho 'e 4 hono tauhi, ka na'e 'ikai tukuange leva kae toki tukuange hili 'a e 'aho 'e 6 mei ai. Na'a ne pehee:

"Na'e faka'ilo au 'i he 'aho 21 'o Novema, ka na'e 'ikai tukuange au kae 'oua kuo a'u ki he 'aho 27. Ne u tangutangutu holo ai pe hoku pilisone he

*fo'i uike kakato 'e taha kehe ia. Na'e 'ikai ke nau loto ke tukuange au mo e lavea lahi ne hoko ki hoku mata.'*²¹⁸

Na'e pehee 'e 'Semisi', ko e tangata ta'u 41 na'e tuki ia 'e he kau sotia 'i hano faka'eke'eke 'i he Pesi Mesi Fila pea toki 'omi ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'o tauhi ia ai he 'aho 'e 4, na'e 'ikai ke faka'eke'eke ia pea toe iku tukuange ta'e faka'ilo. Na'a ne tukauki'i:

*"Na'e pupula mo taka'uli hoku mata, loka mo e kaungao 'o 'ikai ala ava hoku ngutu pe talanoa, hili ia hono faka'eke au 'i he Peisi Neivi. Pea tauhi au he 'aho 'e 4 noa'ia. Mahalo na'e ilifia 'a e kau polisi ia kau ka hu mai mo e lavelavea ki tu'a 'e pehee 'e he kakai ia konautolu na'a nau taa au.'*²¹⁹

P Founga Faka-Fakamaau'anga mo e Fofongavalea

Ko e tokotaha kotoa pe 'oku puke ki he pe faka'ilo ki ha hia 'oku 'i ai 'ene totonu ke malu'i ki tu'a.²²⁰

'Oku fakaha 'e he Lao Malu'i 1990 'a e 'uhinga 'e 'ikai ala 'oange ai ha malu'i ki ha taha 'o kau ai 'a e:²²¹

- (i) 'oku 'i ai e ngaahi 'uhinga fe'unga 'e fai kiai ha tui, 'okapau 'e faka'ataa malu'i (pe fakatatau ki he ngaahi tu'unga pe 'ikai)
  - (a) 'ikai te ne ha'u ki he tauhi fakalao;
  - (b) te ne fai hia lolotonga hono malu'i; pe
  - (c) 'e kaunooa 'i he kau fakamo'oni pe fakafaingata'a'ia'i 'a e fakamaau totonu, pe 'oku fekau'aki tonu mo ia pe ha taha kehe;
- (ii) 'oku totonu ke tauhi fakalao ia koe'uhi ko hono malu'i ia mo e ngaahi me'a 'oku kaunga lelei ki ai;
- (iii) na'e toloi 'a e hopo ke fai ha 'eke 'a ia 'e 'ikai lava ia kae 'oua 'oku tauhi fakalao 'a e faka'iloa;
- (iv) 'oku lolotonga tauhi fakalaoia koe'uhi ko ha tautea 'e ha fakamaau'anga; pe
- (v) kuo faka'ataa malu'i ia 'i he hopo lolotonga pea kuo puke ia fakatatau mo e kupu 9 'o e Lao ni.

²¹⁸ Faka'eke'eke 'i he 'aho 4 Tisema 2006.

²¹⁹ Faka'eke'eke 'i he 'aho 14 Tisema 2006.

²²⁰ Lao Malu'i, 1990 Kupu 3.

²²¹ Lao Malu'i, 1990 Kupu 4.

'I he toko 31 na'e faka'ilo 'e he kau polisi, peseti 'e 61% na'e 'ave nautolu ki he Fakamaau'anga Polisi ke vakai'i pe 'e malu'i ki tu'a.

Ko e tokolahitaha 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula ko eni na'e 'ikai ke nau ala fakamatala'i fakaikiiki 'a e ngaue ko eni he na'e 'ikai ke nau mahino'i 'a e ngaue ko ia pea na'a nau pehee na'e 'ikai ha'anau fakafofonga lao.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi fakamatala na'e fai 'e he ni'ihii 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula 'a ia na'e 'ave kinautolu ki he fakamaau polisi 'oku faka'ilonga ai 'a e fu'u fiema'u ke fai ha fakatotolo ki he founa ngaue malu'i ki tu'a.

Na'e pehee 'e 'Malakai', ko e tangata ta'u 36 na'e tauhi ia 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he 'aho 'e 20:

"Na'e pehee mai 'e [Fakamaau Polisi] (To'o e hingoa) koe'uhi ko e lahi 'o e me'a kuo hoko ('uhinga ki he tutu 'o Nuku'alofa) kuopau ke mau tauhi ai koe heni ki he 'aho 20 (Tisema 2006). Na'a ku talaange ne 'ikai pe ha'aku kau 'aku ki he me'a na'e hoko, pea 'oku 'ikai ha fakamo'oni 'a e kau polisi ke puke 'aki au. Ko e me'a pe na'a ne fakaha mai, "Oku ou mahino'i pe ka 'oku 'ikai pe ha me'a ia te mau toe ala fai.'"²²²

Na'e pehee 'e 'Leni', ko e tangata ta'u 31 ne tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi 'i he 'aho 'e 27:

"Na'e fakaha mai 'e [Fakamaau Polisi] (To'o e hingoa) na'e 'oange 'a e tu'utu'uni ki ai mei he Tau Malu'i Fonua, ke 'oua 'e tukuange au kae 'oua kuo a'u ki he 'aho 20 Tisema, ko ia ne tauhi pe au ki ai."²²³

Na'e fua fakaha 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi, 'a ia ne ha ki ai e kau tukuaki'i 'e 200 ko e 'ai malu'i, na'e 'ikai ha tauhi fakalao pe popula 'e launga ki ai kau ki hano taa 'e he 'u va'a tauhi lao. Na'a ne pehee ko e tokotaha pe ne vakai ki ai 'oku lavea lolotonga 'a e 'u hopo malu'i ko ia, ka na'e 'ikai ko ha ta ia 'e he ni'ihii mei he va'a tauhi lao.²²⁴ Ki mui 'i he faka'eke'eke ne pehee 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi, ne 'i ai pe 'a e ni'ihii 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula na'a nau launga kiate ia ko e lavelavea hono taa 'e va'a tauhi lao, ka na'a ne toe pehee ko e taimi na'a ne ui ai 'a e ni'ihii na'e tukuaki'i ki he taa ki haa 'i mu'a ai fakataha mo e tauhi fakalao mo e popula, na'e tamate'i 'a e launga ia pea pehee leva 'e he tauhi fakalao pe popula, na'e 'ikai fai ha taa ia. 'I hano faka'eke pe na'a ne fakakaukau nai ko

²²² Faka'eke'eke 'i he 'aho 3 Sanuali 2007.

²²³ Faka'eke'eke 'i he 'aho 30 Tisema 2006.

²²⁴ Faka'eke'eke 'o Salesi Mafi I he 'aho 16 Ma'asi 2007.

e liliu ko eni e tali 'a e kau tauhi fakalao pe popula ko e ola ia hano fakamana'i pe ilifia 'e tautea kinautolu, na'e tali ki ai 'a Fakamaau Polisi Salesi Mafi "ikai".²²⁵

Na'e fakahaa 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi na'a ne ma'u 'a e kole loua mei he Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua, ke 'oua 'e tali 'a e kole malu'i 'a e ni'hi pau. Na'a ne pehee ne muimui ia ki he ngaahi kole ko eni koe'uhi ko e tokolahitaha 'o kinautolu ne kaunga ia ki he kau taki'i kulupu ne tukuaki'i ki he moveuveu pea na'e 'i ai 'a e fakamo'oni ke pou pou ki ai.²²⁶ Na'e fakahaa foki 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi, na'a ne ta'etali 'a e kole malu'i lahi 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula ke ta'ofi'aki 'a e moveuveu, faka'auha pea ke tauhi ai 'a e melino.²²⁷

'I he fanau 'e toko 19 na'e tauhi, na'e malu'i 'i pilisone 'a e tokotaha 'i he 'aho 'e 48. 'I he malumalu 'o e 'atikolo 37 'o e CRC, ko hono tauhi 'o ha tamasi'i 'e fakahoko pe ia 'o ka 'ikai ha toe founga kehe pea ke fakahoko ia ki he taimi nounou mo fakapotopototaha.²²⁸ Koe'uhi ko e ngaahi tukunga 'o e pilisone kuo fakamatala'i 'i 'olunga, mo e 'ikai ke fakamavahe'i 'a e fanau mei he kakai lalahi, 'oku ala fakakikihi'i leva ia ko e 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, ko e feitu'u na'e ta'etaau ke tauhi ai 'a e tamasi'i ko eni 'i ha taimi loloa pehee.

Na'e fakahaa 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi na'a ne fakafuofua ko e fanau 'e toko 20 na'a nau haa 'i ai ko e hopo malu'i. Na'a ne pehee na'e 'ikai fiema'u ia ke ne toe fakamavahe'i 'a e fanau iiki koe'uhi ko 'enau fanau iiki, he ko e tu'u 'a e lao 'oku ne kapa mo kapui tatau 'a e taha kotoa, kau ai e fanau.²²⁹

Na'e 'uluaki tui fio 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi 'a e "CRC" mo e "CEDAW" (Konivesio ki hono Ta'ofi 'a e kotoa e Filifilimanako ki he Kakai Fefine 'a ia kuo fakamo'oni ki ai 'a Tonga) pea 'ikai ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e CRC 'a ia 'oku kaunga ki he fanau 'i he fa'unga faka-fakamaau'anga pea ne kole ai 'a e tatau 'o e Konivesio ko ia.

Na'e fakahaa 'e Fakamaau Polisi Salesi Mafi, na'e 'osi fai 'e he Tu'i Fakamaau Lahi, 'a e tohi fakaloto'i potungaue ki he founga makehe ke ngaue'aki ki he fanau 'i he fakamaau'anga, ka 'oku 'ikai ke ne toe manatu ia ki he kakano 'o e tohi ko ia.²³⁰

'Oku 'i ai mo e ngaahi fakamatala kehe 'a e kau tauhi fakalao mo e kau popula, kau ki he 'enau fetu'utaki mo e taha 'o e kau Fakamaau Polisi 'oku ne toe faka'ilonga'i 'a e fiema'u ke fai ha toe fakatotolo ki he tau'ataina 'a e fofongavalea faka-fakamaau'anga.

²²⁵ Faka'eke'eke 'o Salesi Mafi I he 'aho 16 Ma'asi 2007.

²²⁶ Tatau mo 'olunga

²²⁷ Tatau mo 'olunga

²²⁸ CRC, 'atikolo. 37(b).

²²⁹ Faka'eke'eke 'o Salesi Mafi I he 'aho 16 Ma'asi 2007

²³⁰ Tatau mo 'olunga.

Na'e pehee 'e 'Stiveni' ko e tangata ta'u 28 na'e faka'ilo ki he hia kehe ia mei he me'a na'e hoko 'i he 'aho 16 Novema 2006, ka na'e ha fakataha ia 'i he 'aho 20 Tisema 2006 ki he Fakamaau Polisi, mo e ni'ihini ne faka'ilo ki he hia 'i he 'aho 16 Novema:

Na'a mau toko 10 (kau tukuaki'i) ne mau laini atu ki mu'a he fakamaau. Ki mu'a he kamata 'a e fakamaau'anga, hange ko e kimu'a he tu'u hake 'a e polisi ke lea he kamata, na'e sio mai ikia mautolu kotoa pea pehee ia 'i he falehopo, "Ko e ha e me'a 'a e 'u mata ko eni 'oku fai hoku fakamaau'anga, 'oku totonu ia ke loka'i kotoa." Na'a ku pehee 'e au 'e malimali pe kata pe ko ha me'a ke pehee ko ha'ane fakakata, ka na'e 'ikai.²³¹

Q Ta 'o e kakai 'ikai mahalo'i ki ha hia

'Oku tukuaki'i foki na'e taa'i mo e kakai ia na'e 'ikai tukuaki'i ne nau fai ha hia, pe puke pe 'i he malumalu 'o e ma'u mafai hili hano puke. 'I he kakai 'e toko 3 (4%) na'a nau pehee ne taa kinautolu, 'oku tukuaki'i kotoa 'a e kakai ne nau fai 'a e hia taa ki he kau sotia 'a e Tau Malu' Fonua.

Na'e pehee 'e Mele ko e fefine ta'u 38 nofo fonua 'Aositelelia na'e foki mai ki Tonga ni 'i he malolo 'o e Kilisimasi, fakataha mo hono 'ofefine ta'u 9, na'a ne pehee ne taa'i ta'e'uhinga ia:

"Na'a ku fou atu he me'alele 'i he feitu'u le'o 'a e kau sotia 'i mala'e vakapuna. Na'e fakahinohino mai 'a e sotia 'e taha ke mau hu pea mau kamata lele 'i he poini le'o ko eni 'a e kau sotia. Pea kamata kaikaila mo kape mai 'a e kau sotia he m ui'i me'a 'e taha ke mau tu'u. Na'a nau kaila mai, "'Oua te ke ngaue pe te u tuki'i ho mata!" Na'a ku kole ange ke kataki 'o faka'apa'apa'i au. Na'e takai mai leva 'a e sotia he tafa'aki 'e taha 'o e me'alele 'o paa'i au he na'e ava pe matapaa sio'ata pea u pale'i ia 'e au. Pea ne fakava 'a e matapaa 'o paa'i au hoku mata pea u toe pale'i. Na'a ku kole ange ke 'oua te ne taa'i au. Pea takai mai leva 'a e sotia ia 'e taha he tafa'aki 'o tuki'i hoku mata. Na'a ku ongo'i te u pongia. Na'a ku pehee 'e au kuo homo haku nifo. Na'e 'i he kaa 'eku ta'ahine ta'u 9, mo hoku foha ta'u 3. Na'e hamusi mai leva 'e he sotia 'ene me'afana mei mui mei hono tu'a ki mu'a ki hono fatafata. Na'a ku ilifia ko 'eku tamaiki 'i he kaa. Na'a ku holomui ai mei he poini le'o."²³²

²³¹ Faka'eke'eke (tu'o 2) 'i he 'aho 24 'o Tisema 2006.

²³² Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

Fakatatau ki he lipooti fakafalemahaki 'i he keisi fakapolisi ko eni 'a 'Mele' na'e fai 'e Dr. K. Ahdieh mei he Potungaue Mo'ui 'i he 'aho 28 Novema 2006 'oku pehee ai:

Sivi mo e Ola: Pupula 'a e loungutu 'olunga, tautautefito ki he tafa'aki hema (L) [hema]. Torn (phrenulum) – toto.

Fakamatala: Ko e lavea 'i 'olunga 'oku fenapasi ia mo e hisitolia 'o e me'a mo e lavea 'oku tukuaki'i na'e hoko.²³³

'Oku 'i ai e tokanga ki he keisi ko eni koe'uhi ko e sio mata 'a e fanau iiki 'i he taa. Ko e 'ofefine ta'u 9 ko ia 'o 'Mele', 'Salote' na'e fa'ele'i ia 'e 'Aositelelia pea ko 'ene fuofua 'eva mai ki Tonga ni, 'o sio 'i he me'a ne hoko 'oku ha 'i he fakamatala ki ai 'ene fa'ee. Na'e 'eke kia 'Salote' ken e fakamatala ki he ongo na'a ne ma'u 'i he'ene sio ki hono taa'i 'ene fa'ee:

*"Na'a ku ongo puke; na'a ku ongo'i hangee kau ka lua pea ongo'i lotomamahi. 'Oku te'eki ke u sio tu'otaha ki ha taha kuo ne taa'i 'eku fa'ee ki mu'a."*²³⁴

Na'e pehee 'e 'Taniela', ko e tangata ta'u 28 na'e taa'i ia 'e ha ongo sotia 'i he'ene foki mei he hulohula. Na'e taa'i 'a 'Taniela' 'o pongia pea 'ikai ke ne manatu ki he puipuitu'a ki he me'a na'e hoko, ka na'e fale'i ange 'e ha kau sio tonu, na'e a'u atu ha ongo sotia 'e ua 'o toho ia ki tu'a mei he'ene kaa. Na'a nau fefainga'aki ai 'o kamata ai hono tuki mo hono 'aka. Pea 'alu leva 'a e ongo sotia ia mei he feitu'u ko ia, kae tokoto pongia 'a 'Taniela' ia he kelekele. Na'e ta leva 'a e kau le'o 'i he fale hulohula ki he kau polisi pea nau a'u atu pe 'o 'ave hangatonu 'a 'Taniela' ki falemahaki. Na'e 'ikai ha taimi ia 'e puke ai 'a 'Taniela'. Na'e 'ikai ke ake 'a 'Taniela' he houa 'e 24 hoko, pea ne tokoto ai pe he 'aho 'e 3.²³⁵

²³³ Toketa K. Ahdieh, Putungaue Mo'ui, Lipooti fakafalemahaki ki he keisi 'a e Polisi, 13 Tisema 2006.

²³⁴ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

²³⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 22 Sanuali 2007.

Fakatata 16: Ko e 'u lavelavea ko eni ki he mata 'o 'Taniela' mo e ngaahi lavea kehe 'oku 'ikai ha ia heni, 'oku tukuaki'i ko e ta 'e he kau sotia 'i he'ene foki mei he hulohula. Na'e faitaa'i eni hili 'a e 'aho 'e 3 mei he taimi 'oku tukuaki'i ne hoko ai e taa. Faitaa'i 'e Gus McLean 'i he 'aho 22 Sanuali 2007.

R Faka'ilonga'i e ni'ihhi na'a nau fai e taa

'I he toko 33 na'a nau tukuaki'i ne ta kinautolu lolotonga hono puke, ko e toko 7 ai na'a nau lava 'o 'ilo 'a e hingoa 'o e kakai na'a nau fai e taa.²³⁶

- Ko e kau sotia 'e toko 6 mei he Tau Malu'i Fonua na'e fakahingoa, pea ko e tokotaha ai 'oku tukuaki'i ia ki he ta 'e ua kehekehe 'i he toko ua kehekehe.
- Ne 'i ai e ongo polisi 'e toko 2 na'e fakahingoa.

'I he toko 15 na'a nau tukuaki'i ne ta kinautolu lolotonga 'a e faka'eke'eke, na'e lava ai e toko 3 'o tala hingoa e ni'ihhi ne nau fai e taa.⁴⁰

- Na'e tala hingoa ai 'a e ongo polisi'e toko 2. Ko e tokotaha ko e 'Isipekita Polis Pule pea taha ko e 'Inisipekita Polisi 'a ia 'oku tukuaki'i ki he ta kehekehe 'e ua ki he tokoua kehe.

Na'e faingata'a hono faka'ilonga'i pe tala hingoa 'e he kakai ne taa 'a e ni'ihhi ne nau fai e taa 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe, 'o kau ai 'a e 'ikai ke tui kaati faka'ilonga 'a e kau polisi mo e kau sotia ia lolotonga 'a e ngaue.

²³⁶ Ko e ngaahi hingoa 'o e kau 'ofisa Sotia pea moe kau 'ofisa Polisi 'oku 'ikai ke tukuange atu ia he lipooti ni ka 'oku 'ata pe 'eni ke 'oange ki he Pule'anga pe ko e mafai tene siofi mo fakatotolo ki h etautea 'a e kau sotia mo e kau polisi.

'Oku toe 'i ai mo e tokanga ki he founga ha'i 'o e mata pea mo e tui huti ne ngaue'aki 'e he ni'ihi e kau sotia, 'i he femahino'aki ke 'oua 'e 'ilo kinautolu. Na'e pehee 'e 'Sefita' ko e tangata ta'u 48 na'e puke 'e he kau sotia 'o 'ave ki he 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, ka na'e tukuange ia he houa 'e 3 ki mui ta'efaka'ilo:

"Na'e hamu au ki tu'a mei he'eku veeni ('e he kau sotia) pea fakahanga mai 'a e me'afana ki hoku vakavaka. Na'e talamai ke vete hoku sote 'o ha'i 'aki hoku mata. Na'a nau talamai, "Ha'i ho mata he 'oku tau fe'ilonaki." Pea tuki mo 'aka au 'e he kau sotia. Na'a ku kole ange ki he kau sotia ke tuku he 'oku 'i ai hoku tokoua 'i he tau Malu'i Fonua. Na'a ku kole ange ke to'o 'a e ha'i hoku mata ka na'e 'ikai fakangofua."²³⁷

Na'e pehee 'e 'Semisi' ko e tangata ta'u 41 na'e puke ia 'e he kau sotia 'o 'ave ki Peisi Mesifila 'a e Tau Tahī, 'i he houa 'e 2 'o ha'i ai hono mata pea faka'eke'eke mo ta 'e he kau sotia ki mu'a pea toki 'ave ki he kau polisi:

"Na'a nau (kau sotia) 'ave ai ki 'olunga 'o fakatangutu he sea pea nau ha'i hoku mata mo kii'i hoku nima pea 'ave ki he loki 'e taha. Na'e faka'eke'eke au 'e he tokotaha pea ne talamai ke 'ai ha'aku fakamatala ki he me'a na'e hoko 'i Pangai (si'i) mo ia 'i kolo. 'I he hili 'eku talaange na'e 'ikai ke u 'i ai au, na'a ne pehee mai 'oku fepaki ia mo e me'a 'oku ha he la'i taa 'i mu'a ai, pea paa'i mo ta au hoku mata. Na'e 'ikai pe ke u sio au he la'i taa."²³⁸

'Oku 'ilo pe 'e he Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua 'oku 'i ai e ngaahi tukuaki'i ki hona kau memipa ki he ngaue'aki 'o e malohi ta'e'uhinga ki he kakai tukuaki'i hia.²³⁹ Na'e fakaha mei he Potungaue Polisi Tonga, "Oku totonu ke fakaha mai 'e he kau polisi kia kimautolu (kau ma'olunga) ka hoko ha hala (ngaue'aki 'o e malohi ta'e'uhinga ki he kakai tukuaki'i hia). 'Oku 'ikai totonu ke nau fuufuu'i; ka nau lipooti ki he kau ma'olunga."²⁴⁰ 'Oku hanga 'e he founga lipooti pehe ni, 'o hilifaki 'a e ngafa 'i he kau 'ofisa ma'ulalo ('a ia 'oku lava ko kinautolu ia na'e tukuaki'i ki he taa) ke nau fai 'a e lipooti, kae 'ikai hili 'a e ngafa ki he kau ma'olunga ke nau tokanga'i 'enau kau ngaue ki mu'a na'a hoko ha me'a. 'Oku 'i ai e lipooti 'o pehee 'oku hokohoko atu 'a e fakatotolo ki he tukuaki'i ngaue'aki 'a e mafai ta'e'uhinga ki he kakai tukuaki'i faihia 'i he ongo potungaue ni loua.²⁴¹

²³⁷ Faka'eke 'i h e 'aho 14 Tisema 2006.

²³⁸ Faka'eke 'i h e 'aho 14 Tisema 2006.

²³⁹ Faka'eke pea mo e Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau 'i he 'aho 15 'o Ma'asi 2007. Faka'eke'eke pea mo Lt Col Tongapo'uli Aleamotu'a 'i he 'aho 16 Ma'asi 2007.

²⁴⁰ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2007.

²⁴¹ Faka'eke pea mo e Komanita Polisi le'ole'o 'a Taniela Faletau 'i he 'aho 15 'o Ma'asi 2007. Faka'eke'eke pea mo Lt Col Tongapo'uli Aleamotu'a 'i he 'aho 16 Ma'asi 2007.

S Founa Launga

'I he malumalu 'o e Tefito'i Tu'utu'uni ki hono Ngaue'aki 'o e Me'atau, 'oku pau ke fakapapau'i 'e he pule'anga ko ha ngaue fakamalohi pe ngaue fakamalohi'aki 'o e me'atau 'e he kau 'ofisa tauhi lao, kuopau ke tautea ia ko e hia.²⁴² Kuopau ke fokotu'u 'e he pule'anga mo e ngaahi sino tauhi lao ha founa lipooti ke toe sivi'i kotoa ai 'a e ngaahi keisi kotoa pe na'e ngaue'aki ai ha fakamalohi pe me'atau, pea ke faakapapau'i 'oku 'i ai ha sino ngaue tau'atina pe talatalaaki ke nau ngaue'aki 'a e mafai ko ia he taimi 'oku fiema'u ai.²⁴³

'Ikai ngata ai, 'oku pau ke fakapapau'i 'e he pule'anga mo e ngaahi sino tauhi lao, 'e fuahia 'a e kau 'ofisa ma'olunga, kapau 'oku nau 'ilo, pe tonu ke nau 'ilo, 'oku ngaue ta'efakalao'aki 'e he kau 'ofisa 'oku nau pule'i 'a e fakamalohi ta'efakalao kae 'ikai pe ke nau ngaue'aki honau ivi kotoa 'oku ala lava ke ta'ofu, lolomi pe lipooti 'a e fa'ahinga ngaue pehee.²⁴⁴

Ko e tokolahitaha 'o e kakai ne nau pehee na'e fakalavea'i kinautolu 'e he 'u va'a tauhi lao, na'a nau pehee kuo nau talanoa pe kuo nau loto ke talanoa ki ha loea mo e taumu'a ke kamata ha ngaahi 'eke fakalao. Ka ko e toko 2 pe kuonau lipooti 'o pehee na'a na launga hangatonu ki he va'a tauhi lao 'i he founa ne taki 'aki naua. Ko e toko 2 Tonga eni ia nofo muli na'a na foki mai ki he malolo 'o e Kilisimasi.

Na'e pehee 'e 'Mele' ko e fefine ta'u 38 nofo 'Aositelelia na'e launga (vakai ki he Sekisoni P – Ta 'o e Kakai 'ikai Mahamahalo'i kiha hia ki he me'a na'e hoko) na'e tokanga ki he faka'efika 'o e founa launga. Na'e pehe 'Mele' hili hono sivi mo lekooti 'e he toketaa hono lavea na'e 'alu ai ki he 'api polisi ke launga:

"...Na'a ku 'alu ki he 'Apitanga Polisi Mu'a, 'o talanoa ai mo e 'Inipekita pea u talaange ki he tangata ko eni 'a e me'a na'e hoko. Na'a ku 'oange ki ai 'a e tatau 'o e lipooti 'a e toketaa, pea talaange 'oku ou loto ke u launga'i. Talamai 'e ia kiate au 'e 'ikai ke ne lava 'e ia 'o fai ha'aku fakamatala. Talamai 'e ia ke u 'alu au ki he Kemi (Taliai) 'o e kau sotia 'o launga ki he Tau Malu'ifonua. Pea ne pehee mai kiate au, 'Na'e 'ikai totonu ke ke lea fakapalangi ki he kau sotia' 'o hangee ia eni ha'aku kovi. Pea u tangi au. Pea u talaange, 'Ne u pehee 'e au te ke tokoni mai.'"²⁴⁵

Kuo fakahaa foki 'e he Potungae Polisi Tonga 'enau mamahi 'i he ni'ihiki kuo nau pehee ne taa kinautolu 'e he va'a malu'i ko e 'ikai ke nau launga ki he kau polisi, ka nau oo ki nautolu

²⁴² Tefito'i Founa ki hono Ngaue'aki 'a e Me'atau, palakalafi 7.

²⁴³ Tatau mo 'olunga, palakalafi 22.

²⁴⁴ Tatau mo 'olunga, palakalafi 24.

²⁴⁵ Faka'eke'eke 'i he 'aho 28 Tisema 2006.

mo 'enau launga ki he mitiaa.²⁴⁶ 'Oku fakatokanga'i 'e he Potungaue Polisi Tonga 'oku 'ikai ai 'a e momou 'i he kakai 'i he 'ai ko ia ke nau launga ange, pea 'oku nau fakakaukau ai 'e mahu'inga hano fokotu'u ha poate launga tau'atina ki hono fakalaka'i 'a e falala 'a e kakai 'i he'ene founga tali launga.²⁴⁷

---

²⁴⁶ Faka'eke'eke 'o Taniela Faletau, 15 Ma'asi 2007.

²⁴⁷ Tatau mo 'olunga.

IV TALANGA

Ko e taa ko ia lolotonga 'a e puke 'o ha taha, pe lolotonga e faka'eke'eke pe tauhi, 'oku 'ikiai ko ha me'a fo'ou ia 'i Tonga ni.²⁴⁸ 'I he 1991 n a'e fakahaa ai 'e he Fakamaau'anga Lahi 'o Tonga:

'Oku tau 'ilo mei ha ngaahi keisi fakamamahi 'i he fakamaau'anga ni, loau 'i he hopo hia mo e sivile, ko e fa'ahinga 'ulungaanga ko eni (ngaue'aki 'e he kau polisi 'a e malohi ta'e'uhinga) kuo lahilahi 'ene hoko.²⁴⁹

'I ha fekumi 'a e UNICEF 'i he 2001 na'a ne fakatauhoo ai 'a Tonga²⁵⁰, Vanuatu²⁵¹, pea mo e Federated States of Micronesia²⁵², na'e ha mei ai ko e fanau Tonga ne nau lipooti 'a e taa lahitaha kuo fai kia nautolu 'e he kau polisi, 'i he mahina 'e 12 ki mu'a he lipooti.

Talu mei he 2000 mo hono tali 'e he Potungae Polisi, Pilisone mo e Tamateafi, ko e ngaahi pilisone 'o Tonga, 'oku 'ikai ke ne fakafeau 'a e fiema'u si'itaha 'oku tala 'e Tu'utu'uni Tu'upau 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tauhi 'o e kau Popula.

'I hono talamahino mo nounou 'e he Pule Pilisone Le'ole'o 'i he 2003, "ko e palopalema ko eni 'oku ne loka'i hotau hala ki he fakalalakala."²⁵³

Lolotonga 'a e hokohoko atu 'a e lau kau ki he taa 'oku fai 'e he 'u va'a tauhi lao pea mo e kovi 'a e 'u naunau pilisone, 'oku a'u mai ki he taimi ni 'a e si'isi'i 'a e tokanga ki ai. Kuo toki hanga 'e he tokolahi 'o e kakai ne lomelina 'i he ngaahi 'isiu koia, talu mei he 'aho 16 Novema 2006, 'o toki hiki'i 'a e tokanga totonu ki hono maumau'i 'a e totonu 'a e tangata mo 'ene ngaahi tefito'i tau'ataina.

Ko e taha e ngaahi ola mahu'inga 'o e lipooti ni kau ki he taa 'a e 'u va'a tauhi malu, 'oku mahino mei ai na'e hoko hono fakakau 'o e Tau Malu'i Fonua 'i hono tauhi 'o e lao sivile talu mei he 'aho 16 Novema 2006, ke toe koviange ai 'a e 'isiu ko eni na'e 'osi kovi pe ia. Ko e 'isiu eni kuopau ke vakai'i 'e he pule'anga kapau 'oku loto ke ne hokohoko ngaue'aki 'a e kau memipa 'o e sotia 'i he fatongia ko ia.

²⁴⁸ 'Akau'ola v Fungalei & Ors [1991] Tonga LR 22; 'Uhila v Tatola & Ors [1992] Tonga LR 9; Tonga (A minor) v Ministry of Police TOSC (Unreported, Finnigan J, 28 April 2000); Lolohea v Police [2004] TOSC 29 (Unreported, Ford J, 9 June 2004); Tone v Police [2004] TOSC 36 (Unreported, Ward CJ, 28 June 2004).

²⁴⁹ 'Akau'ola v Fungalei & Ors [1991] Tonga LR 22

²⁵⁰ UNICEF *The State of Health Behaviour and Lifestyle of Pacific Youth; Kingdom of Tonga Report* (2001) 72, 97.

²⁵¹ UNICEF *The State of Health Behaviour and Lifestyle of Pacific Youth; Vanuatu Report* (2001) 68, 93.

²⁵² UNICEF *The State of Health Behaviour and Lifestyle of Pacific Youth; Pohnpei State, Federated States of Micronesia Report* (2001) 60, 88.

²⁵³ Moleni F. Taufa, Taki le'ole'o 'o 'Api Pilisone, 'i he lipooti na' e ui ko e " Lipooti Fakafonua 'i he ngaahi 'Isiu Fakaonoponi ki he Fakalelei'i, 23rd Konifelenisi 'a 'Esia moe Pasifiki, 2003, ma'u 'i he 'intaneti 'i he 'aho 4 'O tisema 2006 'i he tu'asila [http://www.apcca.org/Pubs/23/Tonga/Discussion%20Paper%20\(Tonga\).PDF](http://www.apcca.org/Pubs/23/Tonga/Discussion%20Paper%20(Tonga).PDF)

Ko e tuukunga fulikivanu 'o e tauhi 'i he 'Ulu'i 'Apitnga Polisi 'oku ha he lipooti ni, kuopau ke hoko ia ko ha ui ki he pule'anga mo e kau tokoni mei muli ke fai leva ha ngaue pau mo fokotu'utu'u ha founga 'e ala fakasi'isi'i ai.

Neongo hono tali ko e mo'oni ne fao'i 'a e ivi 'o e Potungau'e Polisi Tonga talu mei he 'aho 16 Novema 2006, 'oku 'i ai e tokanga ai koe'uhi ko e konga lahi e ngaahi hoha'a kau ki he tukunga tauhi pilisone, na'e mei lava pe ia 'o fakalelei'i 'aki hano toe fakapalofesinale'i ange hono tokanga'i 'a e pilisone, mo e fanga ki'i fakalaka iiki 'i he fakahoko ngaue.

Kuo 'asi mai 'a e lahi hono maumau'i 'a e ngaahi malu'i fakalao tefito 'a e kakai 'o kau ai 'a e, totonu ke 'oua te te fakahalaia'i pe 'e kita kita, ta'ofi 'o e fetu'utaki mo e loea, toketaa pe famili. Ko e ngaahi malu'i ko eni 'oku 'uhinga ia ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'uhinga lelei mo fea 'a e ngaue fakalao. 'Oku fai e tokanga koe'uhi ko e konga lahi 'a e mafola 'a e maumau ko eni koe'uhi pe ko e 'ikai fie muimui 'a e kau polisi 'i he founga fakalao kuo 'osi fokotu'u. 'E fakahoko 'e he fakamaau'anga 'o Tonga 'a e fatongia tau'ataina 'i hono sivi'i 'a e lahi 'o e taliui 'a e ngaahi va'a malu'i ki he ngaahi fiema'u fakalao ko eni.

'Oku kau mo hono ngaohikovia 'o e fanau 'i hono fakatauhoa ki he tu'unga fakavaha'apule'anga 'i he sisitemi faka-fakamaau'anga, 'i he 'isiu mahu'inga 'oku 'ohake 'e he lipooti ni. 'Oku ha mahino mai heni 'a e pau ke fakatu'u ha sisitemi faka-fakamaau'anga makehe mo kakato ki he fanau pea ki he va'a malu'i mo e fakamaau'anga ke fakahoko ha ngaahi ako pau ki hono puke mo tauhi pilisone 'o e fanau.

Kuo a'u ki ha tu'unga kuo hoko 'a e puipuitu'a fakahisitolia 'a e natula taa 'a e kau polisi ke fakatolonga ai 'a e anga ki ai mo hono tali 'e he sosaieti; ko e puke 'o ha taha 'e 'alu fakataha pe ia mo hano taa. Na'e faingata'a ai hono hiki faka-fakamatata 'a e ngaahi lavelavea kuo tukuaki'i 'i he lipooti ni. Taimi lahi ko e ni'ihina'a nau pehee ne taa'i kinautolu 'oku 'ikai pe ke nau fakakaukau kinautolu ke faitaa'i e ngaahi lavelavea ko ia pe fai hano sivi mo lipooti kakato ai ha toketaa; pe, 'oku 'ikai pe ke nau tokanga nautolu ki ai koe'uhi ko 'enau tui ia he 'ikai ha ola ia 'o ha launga 'e fai.

Na'e kau foki 'a e 'ikai 'i ai ha me'afaitaa ki he 'ikai lava faitaa'i 'a e lavea, pea 'oku malie 'a e toe pehee 'e peseti ia 'e 12% na'a nau ilifia 'na'a fa'ahi 'a e toketaa ia mo e pule'anga' pea ko e 'uhinga ia ne 'ikai ai ke nau kumi ki hano sivi'i fakafaito'o honau lavea.

'I hono faka'avalisi, ko e vaha'a taimi mei hono ta 'o ha taha, pe ko hono tukuange pea toki faka'eke'eke ki he lipooti ko eni, ko e 'aho 'e 16. 'I he taimi ko ia, ko e meimei peseti 'e 50% 'o e ngaahi keisi kuo holo pe sai 'a e ngaahi ha sino 'o e lavelavea.

Na'e 'i ai e toko ua Tonga nofo muli (taha 'i 'Ositelelia pea taha 'i Pilitania) na'a na 'i Tonga ni 'i he Kilisimasi, na'a na pehee ne ta kinaua 'e he va'a malu'i, na'a nau faitaa'i pe 'ena lavelavea mo hiki faka-fakamatala pea na launga ki he va'a malu'i hili pe hona taa'i. 'Oku ha heni 'a e kehekehe 'i he maakataki 'i he kakai Tonga nofo muli mo e kkakai Tonga 'i Tonga kau ki he taa 'a e va'a malu'i.

Neongo ai pe 'a e hangee 'oku 'i ai hano ki'i tali pe 'e he sosaieti 'a e taa 'a e kau polisi; ka 'oku tatau ai pe he ko e lau 'o Tonga mo e lao fakavaha'a pule'anga 'oku kau ki ai 'a Tonga ko ia ia 'oku pule.

Ko e ngaahi lao mo e me'afua ko ia kuopau ke pukenimaa mahino.

V FOKOTU'U

Founga Faka'eke'eke Tau'atina

1. Ke fokotu'u fakavavevave leva 'e he Pule'anga Tonga ha poate faka'eke'eke tau'atina 'a e fonua, ki he ngaahi ngaohikovia 'o e kau tauhi fakalao mo e kau popula 'e he 'u va'a malu'i. Ko e poate faka'eke'eke ko ia ke ne ma'u 'a e mafai tautea fakangaue ki he Potungaue Polisi mo e Tau Malu'i Fonua, 'o kau ai 'a e fakamalolo'i fakataimi, tuli mei he ngaue, pea mo e malava ke fokotu'u atu ke fakahoko ha ngaahi faka'ilo hia.
2. Ke fakakau 'i he mafai fakatotolo 'o e poate faka'eke'eke tau'atina ko ia 'a e malava ke nau fakatotolo ki he kau 'ofisa ma'olunga 'i he Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua 'a ia ne nau 'ilo pe tonu ken au 'ilo 'a e ngaahi kovia ko ia, kae 'ikai ke nau ta'ofi pea tauea kinautolu. Pea ke fakatoungaue tatau 'aki 'a e mafai tautea fakangaue fakataha mo e malava ke fokotu'u atu ke fai ha faka'ilo hia.
3. Ke hopo'i 'a e kau memipa 'o e Tau Malu'i Fonua pe ha taha 'i he malumalu 'o e lao fakasotia, 'i he fakamaau'anga fakafonua, hangee ko ia 'oku ha 'i he kupu 75(1) Lao ki he *Tau Malu'i Fonua 1992*, 'o ka fokotu'u atu 'e he poate faka'eke'eke tau'atina ke faka'ilo hia.
4. Hili 'a e kakato 'a e fakatotolo 'a e poate faka'eke'eke tau'atina, pea fokotu'u leva ha tokotaha 'a e kau polisi ke ne fakatotolo mo tautea kau ki ha launga 'a e kakai 'i he kaha'u (Ombudsman), pea ke ne tokanga'i foki ha fakatotolo tau'atina 'i he kaha'au kau ki ha tukuaki'i 'o e kau polisi ki he ngaohi kovia pe faihala.
5. Ke lau 'oku 'i he malumalu 'o e mafai 'o e Tokotaha Fakatotolo mo Tautea 'a e Kau Polisi (Police Ombudsman) ha taha 'o e Tau Malu'i Fonua 'a ia 'oku ne ngaue poupou pe tokoni ki he kau ma'u mafai fakasivile 'aki hono fakamalohi'i 'o e lao.
6. Ke toutou lipooti fakatou'osi ki he kakai 'e he poate faka'eke'eke tau'atina pea mo e Tokotaha Fakatotolo mo Tautea 'a e Kau Polisi (Police Ombudsman) 'e muimui mai ai, 'a e ngaue 'oku fai mo hono ngaahi ola.

Lahi 'o e Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'i Fonua

7. Ke fokotu'u pea ke tataki 'e he Minisita Polisi ha kulupu ngaue filifilia ('o kau ai 'a e ngaahi kautaha ta'efakapule'anga) pea ke nau toe vakai'i 'a e ngaahi pilisone fakapolisi mo hono ngaahi naunau 'o kau ai kae 'ikai fakangatangata ki he, 'Ulu'i 'Apitanga Polisi, 'Apitanga Polisi Nukunuku, 'Apitanga Polisi Vaini, 'Apitanga Polisi Mu'a pea mo e 'Apitanga Polisi Houma pea mo e ngaahi naunau pilisone 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga.
8. Ke fakatahataha'i 'a e ola 'o e ngaue 'i 'olunga ki ha lipooti 'e fokotu'u atu ai ha ngaue fakalaka ke fai, pea ke fakahoko ia ki he ngaahi kautaha tokoni, mo e taumu'a ke langa pea ke fokotu'utu'u ha polokalama 'e hiki'i hake ai 'a e tu'unga 'o e ngaahi pilisone fakapolisi mo e ngaahi naunau pilisone ke laini tatau mo e fiema'u fakavaha'apule'anga.
9. Ke fokotu'u 'e he Pule'anga Tonga ha kulupu ngaue filifilia (kau ai ha kakai tau'ataina) pea ke 'ulu ai 'a e 'Ateni Seniale, ke toe vakai'i 'a e founga ngaue 'a e kau polisi ki he launga hia, 'o kau ai kae 'oua 'e fakangatangata ki he, founga hono puke ha taha, faka'eke'eke mo hono tauhi ha taha tukuaki'i ki ha hia.
10. Ke toe vakai'i pea ke tuku atu 'e he Minisita Polisi mo e Minisita ki he Malu'i ha 'u founga pau ki he kotoa 'o e kau polisi mo e kau sotia, ki hono ngaue'aki 'o e me'atau mo e fakamalohi pea mo hono tauhi ha taha 'i he pilisone fakatatau ki he fiema'u fakalao fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e, Konivesio ki he Totonu 'a e Fanau, Tu'utu'uni Tu'upau 'a e Pule'anga Fakatahataha 'i hono Tauhi e kau Popula, Founga Ngaue 'a e Pule'anga Fakatahataha ma'ae kau 'Ofisa Tauhi Lao, pea mo e Tefito'i Founga 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Ngaue'aki 'e he kau 'Ofisa Tauhi Lao 'a e Fakamalohi mo e Me'atau.
11. Ke fokotu'u ha sisitemi taliui pau 'i he levolo kotoa 'o e Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'ifonua, kau ki hono ngaue'aki 'o e fakamalohi mo e me'atau pea mo hono tauhi 'o e kakai kuo puke.
12. Ke fakahoko ha ako 'i he founga ngaue 'i 'olunga, kau koia ki he sisitemi taliui fakavaha'apule'anga ki hono ngaue'aki 'o e fakamalohi mo e me'atau pea mo hono tauhi e kakai kuo puke, pea ke fakahu ia ki he koosi 'a e Potungaue Polisi Tonga mo e Tau Malu'ifonua pea ke kau he ngaahi ako hokohoko atu.

13. Ke fakahoko ha ako 'a e kau 'ofisa ma'olunga taki ngaue 'i he Potungaue Polisi mo e Tau Malu'ifonua (i.e Satini pe Lafitani) kau ki honau ngafa 'i hono tokanga'i, hiki fakatohinima pea lipooti 'a hono maumau'i 'o e ngaahi founga ngaue 'e fokotu'u hangee ko ia 'oku haa 'i 'olunga, kau ki hono ngaue'aki 'a e fakamalohi mo hono tauhi e kau popula 'i he malumalu 'o e sisitemi taliui 'e fokotu'u.
14. Ke fekau pea ke fakapapau'i 'e he Minisita Polisi, 'oku tui 'e he kau polisi teunga ngaue honau kaati hingoa lolotonga e taimi ngaue.
15. Ke fekau pea ke fakapapau'i 'e he Minisita Tau Malu'ifonua 'a e kau sotia mo e kau 'ofisa 'oku kau ki hono fakamalohi'i 'a e lao fakasivile ke tui 'enau kaati hingoa lolotonga e ngaue.

Fanau

16. Ke fakapapau'i 'e he Pule'anga Tonga ko e polokalama hopo makehe ma'a e fanau (Juvenile Diversion Program) na'e fokotu'u hili 'a e 'aho 16 Novema 2006 'e fakalakalaka'i ia ki ha sisitemi Fakamaau'anga Fakafonua ma'ae Fanau liki.
17. Ke paasi e lao ki he Fakamaau'anga Fakafonua ma'ae Fanau liki pea ke fakakau ai ha ngaahi kupu ki hono tauhi 'o e fanau 'i he tapa kotoa 'o e sisitemi lao 'o kau ai 'a e ni'ihi ko eni: honau puke, tauhi, faka'eke'eke, lava sio ki ha famili pe fale'i fakalao, ha he fakamaau'anga, fakafofonga'i, malu'i kohai nautolu, tautea mo e founga makehe pea mo e tauhi popula.
18. Ke fakahoko 'e he Pule'anga Tonga 'a e me'a kotoa te ne ala fai fakatatau ki he 'atikolo 39 'o e Konivesio 'a e Fanau (kau ai e poupou 'a e ngaahi sino ta'efakapule'anga fekau'aki) ke hakeaki'i ai ha toe fakaakeake fakasino mo faka'atamai pea mo e toe fakafokifoki ki he sosaieti 'a e fanau ne uesia 'i hono ngaohikovia 'ehe ngaahi va'a malu'i.

Ngaue mo e tokoni mei muli

19. Ke vakai'i 'e he kau polisi fengau'e'aki mei 'Aositelelia mo Nu'usila 'i Tonga (Tonga Joint Assessment Mission) 'a e ngaahi 'isiu mo e fokotu'u 'oku 'ohake 'i he lipooti ni 'i he taimi te nau teuteu'i ai ha'anau tokoni ki he Potungaue Polisi Tonga.

20. Ke fakamu'omu'a 'e he ngaahi sino tokoni mei muli ki he Pule'anga Tonga 'a e tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ke fakalalakaka'i ai 'a e pilisone fakapolisi mo e naunau pilisone pea hano fakatupulekina 'a e Fakamaau'anga Fakafonua 'a e Fanau.

Fekumi he kaha'u

21. Ke fakahoko ha fekumi tau'ataina ki hono tauhi 'o e tamaiki fefine mo kakai fefine lolotonga hono puke mo e fakahu pilisone.
22. Ke fakahoko ha fekumi tau'ataina ki he ta'efilifilimanako 'a e founa fakafakamaau'anga mo e fofongavalea 'a e kau Fakamaau Polisi.

VI PULUSI FAKAIKIIKI

Kulupu Ngaue 'a e Community Para-legal ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangata

Ko e kau Community Para-legals ko e kau takimu'a 'eni 'o e ngaahi komiuniti, kuo fakataukei'i mo ako'i 'e he Regional Rights Resource Team (RRRT), ke fakaa'u 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e ngaahi totonu 'a e tangata pea mo e pule fakamaau lelei ki he ngaahi komiuniti. 'Oku laka hake 'i he toko 130 'a e kau Community Para-Legals 'oku nau 'i he Pasifiki 'o kau ai 'a Tonga, 'out motu Solomone, Kilipati pea mo Vanuatu.

Kau Memeipa 'o e kulupu

Betty Blake

Kuo laka hake 'i he ta'u 'e 10 'a e ngaue fakataukei mo faiako ki he ngaahi totonu fakalao 'a Betty 'i he Pule'anga 'o Tonga. Ko e faiako, ko e counsellor pea ko e Para-legal. Kuo ngaue tōtōivi 'a Betty ki hono fakamahino'i 'o e ngaahi totonu 'a e tangata 'i Tonga pea mo e Pasifiki. 'I he 2005 na'a ne kau 'i he kakai fefine 'e toko 1000 na'e fokotu'u ke nau ma'u 'a e Nobel Peace Prize.

Emily 'Esau

Ko Emily 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi polokalama fakalalaka 'i he komiuniti 'i he Pule'anga 'o Tonga pea ko e para-legal foki ia ma'ae komiuniti.

'Ofakilevuka Guttenbeil-Likiliki

'Oku lahi 'a e taukei 'a 'Ofa ki he fetu'utaki fakamitia pea ne ma'u taukei 'i hono vakai'i 'a e uesia faka-sōsiale mo e faka'ekonōmika 'i Tonga. Kuo fakakakato 'e 'Ofa 'a e ngaahi fekumi mo e ngaahi savea na'e 'omai 'e he New Zealand Agency for International Development (NZ Aid), Pacific Island Forum Secretariats (PIFS), United Nation Development Program (UNDP) pea mo e International Labor Organisation (ILO). Ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Vanessa Marie Heleta

Kuo laka hake 'i he ta'u 'e 5 'a e ngaue 'a Vanessa ko e taki 'i he komiuniti 'i hono tu'uaki mo taukave'i ke fakangata 'a hono tā 'o e kakai fefine pea mo e ngaahi polokalama ke langa'i 'a e 'ilo mo e malu'i mei he HIV/AIDS. 'Oku ne ma'u mata'itohi BA 'i he Arts, ko e para-legal ki he komiuniti pea taukei faka counsellor. 'Oku lolotonga ngaue 'a Vanessa ko e 'ofisa fakapolokalama ki he ngaahi polokalama kehekehe ki he totonu 'a e kakai fefine 'i Tonga.

Lisia Hifo

Na'a ne ngaue ki he komiuniti 'I he polokalama malu'i me i he fakamamahi faka'api 'i he ta'u 'e 3 pea ko e para-legal ia ki he komiuniti.

Kaufo'ou 'Isitolo-'Amato

Koe ta'u 'eni 'e 7 'a e ngāue 'a Kaufo'ou ko e tokotaha tu'uaki mo taukave'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangata 'i he Kautaha Ngaue Ki he Totonu 'a e Tangata & Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa Inc. pea ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Latu Koloamatangi

Ko Latu, ko e talekita ia 'o e Share and Care Mission for Family Centre. 'Oku ne hoko ko e tokotaha fale'i ki he Kautaha Ngaue ki he totonu 'a e Tangata & Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa Inc. pea ngāue 'i he siasi 'Ingilani 'i Tonga. 'Oku ma'u 'e Latu 'a e tipiloma 'i he English/Business pea ko e Para-legal foki ia ki he komiuniti.

Rev. Tevita 'Ita Koloamatangi (MACM)

Ko Tevita ko e faifekau 'i he siasi 'Ingilani 'o Tonga pea ko e taki 'i he 'api siasi St.Barnabas, Sea 'i he Tonga Anglican Mission pea ko ia 'a e tokotaha fakapolokalama 'a e Share and Care Mission for Family Center, Nuku'alofa, Tonga. Ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Vanessa Joy Lolohea

Ko Vanessa 'oku ne taukei ke fakahoko mo faiako 'i ha ngaahi ako ki he fakalalakala 'o e ngaahi komiuniti pea ko e para-legal ia ki he komiuniti. 'Oku ne toe hoko foki ko e tokotaha faiako ki he Civic Education fekau'aki mo e Electro Education / Voter's Education.

AnnMarie Mokofisi

Kuo laka hake 'i he ta'u 'e 2 'a e hoko 'a AnnMarie ko e tokotaha 'oku ne ngaue faka administration ma'ae ngaahi totonu fakalao pea ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Timi Ngalufo'ou Naeata

Kuo ngaue 'a Timi 'i he ta'u 'e 6 kuo hili ki he to'utupu pea ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Lineni Talanoatau

Ko e tokotaha ngaue ki he to'utupu ka 'oku ne lolotonga malolo 'o to e foci ki he ako (study leave). Ko Lineni foci ko e pare-legal ki he komiuniti pea oku ne lava ke fakahoko fakafaiako ha ako fekau'aki mo e totonu 'a e tangata.

Meleane Tonga

Ko Meleane ko e para-legal ki he komiuniti. 'Oku ne lolotonga hoko ko e 'ofisa 'oku ne tokanga'i fakapolokalama 'i he Tupou Tertiary Institute pea ko e taha fakafaiako 'i he Pacific Trainer ma'ae UNITEC Graduate Diploma in Not For Profit Management. 'Oku ne lolotonga ako foki ki he ngaue'ofa.

Faifekau Simote M. Vea

Ko Faifekau Simote Vea, ko ia 'a e sea 'o e Kautaha Ngaue Ki he Totonu 'a e Tangata & Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa Inc.. Na'a ne hoko ko e sekelitali lahi 'i he Kosilio 'o e Ngaahi Siasi pea 'oku ne hoko ko e faifekau ia 'i he siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga 'i Fua'amotu. Ko e para-legal foki ia ki he komiuniti.

Valeti S. Vea

'Oku memipa 'a Valeti 'i he Kautaha 'a e ngaahi totonu 'a e tanagata pe a mo e temokalati 'i he 'otu motu Pasifik. Ko e 'ofisa nō ia 'a e Ecumenical Church Loan Fund pea ko e para-legal foki ki he komiuniti.

Tokotaha Fa'u lipooti

Gus McLean B.For.Sc (Hons), M. Pub Int Law

Kuo ngaue 'a Gus ko e tokotaha fale'i fakalao 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he Pule'anga 'o Tonga 'i he ta'u 'e 3 kuo 'osi 'o kau ai 'ene hoko ko e tokotaha fale'i fakalao ki he lipooti 'a e Pule'anga ki he United Nations Committee ki he ngaahi totonu 'a e fanau.

Fakamalo

'Oku faka'amu 'a e tokotaha na'a ne fa'u 'a e lipooti ni ke fakamalo ki he kau memipa 'o e kulupu ngaue 'a e Community Para-legal. Fakamalo makehe 'eni ki a Betty Blake ki he'ene loto'aki, taukave'i pea mo 'ene langa'i ngaue ki hono taukave'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangata 'i he Pule'anga 'o Tonga. Na'e 'ikai mei kakato 'a e lipooti ni ka na'e 'ikai 'a e loto'aki pea moe lototo 'a e ni'ihii na'a nau ngaue'ofa 'aki honau taimi ke tokoni ki he fekumi na'e fai, fakatonutonu 'o e lipooti pea mo hono liliu lea foki.

Fakapa'anga

Ko e fekumi ko 'eni na'e 'ikai fakapa'anga pe ia 'e he tokotaha fa'u 'o e lipooti pe a mo e kau memipa 'o e kulupu ngaue 'a e Community Para-legal.

VII FAKALAHU

- Founa ngaue ki he savea -

Survey on treatment during arrest and detention

Detainee
Code:

This survey aims to investigate the treatment of persons under arrest and held in detention by Police and Soldiers since the Nuku'alofa riots on 16th November 2006.

'Oku taumu'a 'a e Savea ko 'eni ke hiki fakamatala mo fakatotolo I he founga hono tauhi 'o e kau popula kuo fakahu hili 'a e fakamoveuveu 'Nuku'alofa 'I he 'aho 16 Novema 2006, 'a ia'oku tauhi 'e he Kau Polisi pea mo e kau Sotia .

1. Are you: Male or Female
Ko koe: Tangata pe Fefine

2. What is your age? _____
Ko ho'oku ta'u fiha 'eni?

3. What date and time were you arrested?
Koe 'aho fe moe fiha nai na'e taki popula ai koe?
Date/'Aho: _____ Time/Taimi: _____

4. What date and time were you released?
Koe 'aho fe moe fiha nai na'e tukuange mai ai koe?
Date/'Aho: _____ Time/Taimi: _____

Arrest

Taki popula

5. Please describe what you were doing before your arrest.
Kataki 'o fakamatala 'I mai pe koe ha ho'oku me'a na'e fai kimu'a pea taki popula koe.
_____
_____

6. Where were you arrested? _____
Ko fe 'ae feitu'u na'e puke ai koe 'o taki popula?

7. When you were arrested were you on your own or with a group?
'I hono puke koe 'o taki popula, ko koe tokotaha pe na'e toe 'iai mo ha taha kehe?
 I was on my own
Ko au tokotaha pe

- I was with a group (How many in your group? _____)
Ko au mo kinautolu kehe (Na'a mou tokofiha katoa?)

8. Who arrested you?
Ko hai na'a ne puke koe 'o taki popula?

- Police and Soldiers (How many Police _____ and Soldiers _____?)
*Polisi moe Sotia (Na'e toko fiha 'a e kau Polisi moe Sotia na'a nau hange 'o taki popula ko e?
Polisi _____ Sotia _____)*

- Police only (How many Police _____?)
Polisi pe (Na'e toko fiha 'a e kau Polisi pe na'a nau hange 'o taki popula ko e? _____)

- Soldiers only (How many soldiers _____?)
Sotia pe (Na'e toko fiha 'a e kau Sotia pe na'a nau hange 'o taki popula ko e _____?)

9. Were you told why you were being arrested?
Na'e fakaha atu kiate koe 'ae 'uhinga na'e puke ai koe 'o taki popula?
 Yes (If, yes why? _____)
'Io (Koe ha nai?)
 No / 'Ikai

What is your full name: _____
Koe ha ho hingoa kakato?:

What is your date of birth: _____
Koe ha ho 'aho fa'ele'i

These personal details will be removed from your survey and secured in a safe place to protect your identity.
Koe ngaahi fakamatala fakatautaha ko 'en 'e to'o ia mei he savea ko 'eni ke malu 'I koe mo ho 'o fakamatala.

10. Please describe in detail what happened during your arrest.
Kataki 'o fakamatala 'I faka'auliliki mai 'ae me'a nae hoko 'I hono puke koe 'o taki popula.

_____
_____
_____

11. Were guns pointed at you during your arrest?
Na'e fakahanga atu ha me'afana kiate koe lolotonga hono puke koe 'o taki popula?
 Yes/'Io No/'Ikai

12. Were any guns fired during your arrest?
Na'e fana 'I ha me'afana 'I hono puke koe 'o taki popula?
 Yes (If yes please describe below) / 'Io (Kataki 'o fakamatala 'I mai 'I lalo)
 No / 'Ikai

_____
_____
_____

13. Did you resist arrest at any stage?
Na'e 'iai ha Taimi 'I hono puke koe na'a ke fakafepaki ai kia kinautolu na'a nau taki popula koe?

_____
_____
_____

14. Were you handcuffed or restrained?
Na'e kii 'I ho nima?
 Yes (If yes, how _____)
'Io
 No / 'Ikai

15. If you were placed into a vehicle for transport please describe in detail what happened to you while in the vehicle.
'Okapau na'e fakaheka koe kiha me'alele, kataki 'o fakamatala 'I faka'auliliki mai e me'a ne hoko kiate koe 'I he loto me'a tele.

_____
_____
_____

16. Were you taken directly to the Central Nuku'alofa Police Station after your arrest?
Na'e 'ave hangatonu pe koe ki he 'Apitanga Polisi Nuku'alofa hili hono puke koe 'o taki popula?
 Yes (Go to question 25) / 'Io (Hoko atu ki he fehu'1 25)
 No / 'Ikai

Other location

Feitu'u kehe

17. If no, where were you taken? _____
'Okapau koe 'ikai, na'e 'ave koe ki fe?

18. Who took you there?
Ko hai na'a ne 'ave koe ki ai?
 Police and Soldiers / Polisi moe Sotia
 Police only / Polisi pe
 Soldiers only / Sotia pe

19. Please describe in detail what happened to you at this location.

Kataki 'o fakamatala 'I faka'auliliki mai 'ae me'a na'e hoko 'I hono 'ave koe ki he feitu'u makehe ko'eni.

---

20. Did you see any other prisoners at this location?

Na'e toe 'iai mo ha kau popula kehe ange meia te koe 'I he feitu'u makehe ko'eni?

Yes (If yes, how many prisoners? _____)

'Io (Toko fiha nai?)

No / 'Ikai

21. Did you see any children (people under the age of 18 years) at this location?

Na'a ke fakatokanga 'I ha longa 'ifanau (si'I ange he ta'u 18) 'I he feitu'u ko'eni?

Yes (If yes, how many children? _____)

'Io (Koe toko fiha nai?)

No / 'Ikai

22. How long were you at this location before you were released or taken to another location? _____

Ko e ha e fuoloa hono tauhi koe 'I he feitu'u makehe ko eni pea toki tukuange mai koe pe 'ave koe ki ha toe feitu'u ange?

23. If you were taken to another location – where was it? _____

Ko Je feitu'u na'e toe 'ave koe kiai?

Central Nuku'alofa Police Station

'Apitanga Polisi Nuku'alofa

24. What date and time did you arrive at the Central Nuku'alofa Police Station?

Koe ha e 'aho moe Taimi na'ake a'utaki atu ai ki he 'apitanga Polisi Nuku'alofa?

Date/'Aho: _____ Time/Taimi: _____

25. Please describe what happened on your arrival at the Central Nuku'alofa Police Station.

Fakamatala 'I mai ange 'ae me'a na'e hoko 'I ho'o a'u atu kihe 'Apitanga Polisi Nuku'alofa.

---

26. Did you see your name being entered into a register?

Na'a ke sio 'o fakatokanga 'I na'e jakahu pe tohi ho hinga ha tohi?

Yes / 'Io

No / 'Ikai

27. Were you asked your date of birth or how old you were?

Na'e 'eke atu kiate koe ho 'aho fa'ele 'I pe ko ho ta'u motu'a?

Yes / 'Io

No / 'Ikai

28. If you are under 18 years of age, did the Police ask you if you wanted to contact your parents?

Kapau 'oku na'a ke 'I he ta'u motu'a 'oe 18 ki lalo lolotonga hono tauhi popula ko e, na'e fakangofua ko e k eke fetu'utaki ki he matu'a?

Yes / 'Io

No / 'Ikai

29. Please describe any injuries you had at this stage.

Fakamatala ange ki ha ngaahi lavelavea ki ho sino 'I hono puke mai koe 'o taki popula?

---

30. If you had injuries, did you receive any medical treatment for your injuries?

Na'u 'iai pe faka'ata atu ha tokoni fakatoketa ki he ngaahi lavelavea ho sino?

Yes (If, yes please describe below)

'Io (Fakamatala 'I mai 'I lalo)

No / 'Ikai

---

31. Was there a doctor or any medical attention made available to you at any time?

Na'e 'I ai ha toketa pe ko ha toe tokoni fakafalemahaki kehe na'e faka'ata atu kiate kimoutolu?

Yes (Please explain below)

'Io (Fakamatala 'I mai 'I lalo)

No / 'Ikai

---

32. What cell number were you in? _____

Koe loki pilisone fika fiha na'e tauhi koe ai?

33. How many people were in your cell? _____

Na'e tokofiha fakakatoa 'I he loki pilisone na'e tauhi koe ai?

34. Please estimate how many people in your cell were under the age of 18 years _____

'I ho'o fakafuofua, koe took fiha 'ihe loki na'e tauhi ai koe na'e si'isi 'I hifo honau ta'u motu'a he 18?

35. Please describe the conditions of your cell in relation to:

Kataki 'o fakamatala mai 'ae tu'unga na'e 'iai 'ae loki pilisone na'e tauhi ai koe fakatatau kihe.

a) Hygiene

Ma'a 'ae loki

---

b) Ventilation

'Ea

---

c) **Sleeping**
Feitu'u fai'anga mohe

---

d) **Toilet facilities**
Falemalolo

---

e) **Food**
Me'akai

---

36. How many hours of each day were you confined to your cell? _____
Koe houa 'e fiha 'ihe 'aho na'e tauhi malu ai koe 'I ho'o loki pilisone?

37. How many minutes were you allowed to undertake outdoor exercise during the entire duration of your custody? _____
Koe ha e lahi e taimi na'e fakangofua atu ke ke hu ai ki tu'a 'o faofao lolotonga hono tauhi popula koe?

38. Were prisoners disciplined by Police while in custody?
Na'e akonaki 'I 'ehe kau polisi 'a e kau tauhi popula?
 Yes (Were you disciplined?) Yes No
'Io (Kataki 'o fakamatala 'I mai 'I lalo)
 No / 'Ikai

a) If yes, please describe how discipline was imposed?

---

39. Were you ever handcuffed or restrained while in custody?
Na'e kii 'I tu'otaha nai ho nima lolotonga hono tauhi popula koe? Poutele uasila'a?
 Yes / 'Io (If yes, how long were you restrained for / *Koe ha hono loloa?* _____)
 No / 'Ikai

40. Did you see any other prisoners in handcuffs while in custody?
Na'a ke sio pe fakatokanga 'I ha taha kehe lolotonga ho'o 'I pilisone na'e kii 'I hono nima?
 Yes (If yes, please estimate how long they were restrained for _____)
'Io 'Oku ke fakafuofua koe ha hono loloa hono kii 'I hono nima?
 No / 'Ikai

41. Why do you think prisoners were restrained in custody?
'Oku ke pehe koe ha e 'ahinga 'oku kii 'I ai 'ae kau popula 'e ni'ihii 'I pilisone?

---

42. Were you interviewed by Police Officers during the duration of your custody?
Na'e faka'eke'eke nai koe 'eha kau Polisi lolotonga hono tauhi popula koe?
 Yes (How many times were you interviewed? _____)
'Io (Na'e faka'eke'eke tu'o fiha koe?)
 No / 'Ikai

43. What was the date of your first interview? _____
Koe 'aho fiha nai na'e fuofua faka'eke'eke ai koe?

44. Were you asked by police officers before your interview if you wanted to contact:
Na'e 'eke atu 'ehe kau Polisi fai faka'eke'eke kimu'a 'I ho'o faka'eke'eke pe 'oku ke fie fetu'utaki ki ho'o:

A lawyer / *Loea:* Yes / 'Io No / 'Ikai
A parent / *Ongomatu'a:* Yes / 'Io No / 'Ikai

45. Before your interview did the Police advise you of your right to remain silent or that you did not have to answer any of their questions?
Kimu'a hono saka'eke'eke ko e na'e sakaha atu 'e he kau Polisi 'oku 'I tonu ke ke sakalolongongo pe tea 'oku 'I ai ho totonu ke 'oua teke tali 'enau ngaahi fehui?
 Yes / 'Io No / 'Ikai

46. Did you experience any physical or verbal violence or threat of such violence from Police during your interview(s)?
'I hono faka'eke'eke koe, na'e fai atu ha ngaahi lea pe koha ta fakamanamana pe fakailifia kiate koe?
 Yes / 'Io (If, yes please describe below / *Kataki 'o fakamatala 'I mai 'I lalo)*
 No / 'Ikai

---

47. Were you ever threatened or intimidated into giving information or confessing to Police?
Na'e 'I ai ha taimi na'e fakailifia 'I ai koe keke foaki ha fa'ahinga fakamatala ki he kau Polisi?
 Yes / 'Io (If, yes please describe below / *Kataki 'o fakamatala 'I mai 'I lalo)*
 No / 'Ikai

---

48. Please describe any injuries you received during Police interview.
Fakamatala 'I mai ange ha ngaahi lavelavea fakasino na'e hoko kiate koe lolotonga hono faka'eke'eke koe.

---

49. Were you charged with any offences?
Na'e faka'ilo koe kiha hia?
 Yes / 'Io (If, yes please describe below / *Fakamatala 'I mai 'I lalo)*
 No / 'Ikai

---

50. Were you taken before a Magistrate?

Na'e 'ave koe kiha fakamaau'anga?

- Yes / 'Io (If, yes what date and time / Koe 'aho fe nai? _____)
 No / 'Ikai

51. What was the decision of the Magistrate?

Koe ha e tu'utu'uni 'ae fakamaau'anga?

---

52. Did you ever see any Foreign Police Officers during the duration of your custody?

Na'ake sio nai pe fakatokanga'i ha taha 'oe kau Polisi muli lolotonga hono tauhi popula koe?

- Yes / 'Io   No / 'Ikai

53. If yes, where did you see them and what were they doing?

Kapau 'oku 'io, koe ha 'enau me'a na'e fai?

---

54. If you know the names of any Police Officers and Soldiers who were responsible for physical and/or verbal violence or threats of such violence against you please complete the following:

'Okapau 'oku ke 'ilo 'ae hingoa 'oe kau 'ofisa Polisi moe kau Sotia na'a nau fakahoko atu kiate koe 'ae ngaahi lea moe ta fakamanamana pea ke kataki 'o faka fonu mai 'a e tepile 'I lalo.

Officer's name (or description)	What did this person do to you?	When did this incident happen?	Where did this incident happen?	Who did it happen in front of?
<i>Hingoa 'oe 'Ofisa</i>	<i>Koe ha 'ene me'a na'e fai kiate koe?</i>	<i>Na'e hoko 'eni 'ane fe?</i>	<i>Na'e hoko 'eni 'I fe?</i>	<i>Ko hai ha toe kakai kehe na'e 'iai?</i>

55. If these Officers were to be investigated for what you have said they have done to you, would you be prepared to give a statement to an Investigator?

'Okapau 'e fakatotola 'I 'ae kau 'Ofisa Polisi pe Sotia tau malu 'I fonua 'oku ke fakahingoa 'I 'olunga, teke mateuteu nai ke hiki ha 'o fakamatala ki he me'a na'e hoko?

- Yes / 'Io
 No / 'Ikai (If, no why not? / Koe ha nai hono 'uhinga? _____)

56. What did the Police say or do to you upon your release?

Koe haeme'a 'ae kau Polisi na'e talaatu pe toe fai atu kiate koe pea tukuange mai koe?

---

57. What has been the effect of your arrest and custody on your body and mind?

Koe ha nai ha ngaahi uesia fakaesino pe 'atamai kuo hoko kia tupunga mei hono tauhi popula koe?

- Nothing
 The problems described below

---

58. Have you sought medical advice or treatment since your release?

Kuo ke fekumi ki ha ngaahi tokoni fakatoketa talu hono tukuange mai koe?

- Yes (If yes, please describe below)
'Io (Fakamatala 'I mai 'I lalo)
 No (If, no why not? _____)
'Ikai (Koe ha nai hono 'uhinga?

---

59. Have you ever been arrested by the police before?

Kuo 'osi puke nai koe 'ehe kau polisi 'o taki popula?

- Yes (How many times? _____ and; What for? _____)
'Io (Koe tu'io siha 'eni? _____ Pea moe ha hono 'uhinga? _____)
 No / 'Ikai

60. Do you have any other comments you wish to make?

'Oku toe 'iai ha toe me'a kehe 'oku ke toto ke fakaha?

MALO 'AUPITO

Date of survey: _____

Enumerator identification: _____